

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ. 10. 20. 616**

Кол жазма укугунда
УДК:82-053.2 (575.2) (043)

КИДИРАЛИЕВА НУРГУЛЬ МЭЛИСОВНА

**ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА
БИЛИНГВИЗМ
АРКЫЛУУ УЛУТТУК МҮНӨЗДҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

10.01.01-кыргыз адабияты

филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алууга диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Дүйнөлүк адабият кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Сабирова Венера Кубатовна,
филология илимдеринин доктору, Ош мамлекеттик университетинин орус филология факультетинин чет тилдер жана маданияттар аралык кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: .....
филология илимдеринин доктору, профессор
.....
филология илимдеринин кандидаты, доцент

Жетектөөчү уюм: Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы
Дареги: 715600, Кыргызская Республика,
Жалал-Абад ш., Ленин көчөсү, 57.

Диссертация 2022-жылдын “___” “___” саат 13.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча Д.10.20.616 Диссертациялык кеңештин кеңешмесинде, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинде жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинде төмөнкү дарек боюнча өтөт. Дареги: Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547. Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/ds--r3q-rf9-gyb>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265 а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) жана Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын “___” “___” таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
филология илимдеринин кандидаты**

Бийсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Дүйнөгө таанымал кыргыз жазуучусу Чыңгыз Төрөкулович Айтматов көркөм сөз чебери катары, албетте, гениалдуу жана өзүнүн чыгармачылыгынын улуттук өзгөчөлүгү боюнча кыргыз жана дүйнөлүк адабияттарда көрүнүктүү орунду ээлейт. Муну анын китептеринин дээрлик эки жүз тилге которулгандыгы тууралуу фактылар далилдейт, демек, жазуучунун чыгармачылыгын сүйгөндөрдүн чөйрөсү абдан кеңири. Анын чыгармалары биздин планетанын көптөгөн өлкөлөрүндө миллиондогон нускада басылып чыккан. Окурмандардын кызыгуусу чыгармаларда көтөрүлгөн маселелердин актуалдуулугу, автордун этникалык өзгөчөлүктөрдү жалпы адамзаттык баалуулуктар аркылуу көрсөтүүгө умтулуусу менен шартталган. Айтматовдун феномени окурмандар үчүн кыргыз жана дүйнөлүк көркөм адабияттын кенчи болгон түрк тилдүү көрүнүш катары кызыктуу.

Чыңгыз Айтматовдун адабий ишмердүүлүгү 1952-жылы башталган. К.И. Скрябин атындагы Кыргыз мамлекеттик айыл чарба институтунун студенти кезинде 1952 - жылдын 6 - апрелинде «Комсомолец Киргизии» гезитине Япониянын жараны болгон башкы каармандын экзотикалык ысымына байланышкан «Газетчи Дзюйю» аттуу аңгемесин жарыяланган. Окууну аяктагандан кийин ал зоотехник болуп иштеген жана ошол эле учурда гезитке макалаларын, кыскача очерктерди жана кыскача сүрөттөмөлөрдү жазып, басма сөз аны кош-колдоп жарыялап турган. Ага «Ботогөз булак», «Жамиля», "Бетме-Бет", "Биринчи мугалим", "Кызыл жоолук жалжалым» чыгармалары кирген "Тоолордун жана талаалардын окуялары" китеби чоң ийгилик алып келди. Бул китеп үчүн 1963-жылы Ч. Айтматовго Совет мезгилинде абдан кадыр - барктуу болгон Ленин сыйлыгы ыйгарылган, бул ошондой эле экономикалык ийгиликтерди да алып келген. 1968-жылы ага "Кыргыз ССРинин Эл жазуучусу" наамы ыйгарылган, ал эми 1971-жылы 50 жылдык мааракесинде жазуучуга Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы ыйгарылган. 1983-жылы «Кылым карытар бир күн» романы үчүн ал СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына татыган.

Жогоруда аталган сыйлыкты алуу кезегинде "дүйнөдөгү эң көп окуган өлкө» катары таанылган Советтер Союзунун жалпы калкына олуттуу таанылышын билдирген. Баса, ошол кезде адамдар акылдуу деп эсептелген, анткени алар басылып чыккан китептерди, журналдарды жана гезиттерди көп окушкан, демек, окуган материалдардын мазмуну жөнүндө ойлонушкан, алар окуу конференциялары уюштурушуп, өлкөнүн алдыңкы адабиятчыларынын чыгармаларынын негизинде театрларда спектаклдерди коюшуп жана кинематографияда тасмаларды тартышкан. Көпчүлүк жазуучулардын жана маданият адамдарынын көркөм чыгармаларынын идеялары "түбөлүк" баалуулуктарды жарыялаган: активдүүлүк, бир туугандык, өз ара урматтоо, гуманизм, достук, интернационализм, сүйүү, тынчтык, теңдик, патриоттуулук, эмгек, максат ж. б.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын популярдуулугу автор койгон маселелердин улуттук маанидеги чектен чыгып, кеңейгендигине

байланыштуу жогорулады. Бул эмгектерде улуттук чөйрө чагылдырылган, бирок, ошол эле учурда жалпы адамзаттык маанидеги көйгөйлөр коюлган. Жалпысынан" Айтматов көтөргөн саясий, этнографиялык жана эстетикалык көйгөйлөрдүн комплекси " жөнүндө адабий сынчы В.Левченко Чыңгыз Айтматов жөнүндө монографияда айткан [90, 43-45 - б]. Анын чыгармаларында чагылдырылган негизги маселелер адамдын айлана-чөйрөсү жана ааламдын мейкиндигинде жашаган акыл алып жүрүүчүнүн, б.а. адамдын маселелерин көрүүгө болот. Анын көркөм чыгармалары бүткүл адамзатынын баалуулугуна ээ болгон, анткени анда бардык жер планетасына тиешелүү маселелер камтылган.

Айтматовдун повесттери жана романдары кыргыз, советтик көп этностуу жана дүйнөлүк көп тилдүү адабияттарда жаңы көрүнүш болуп калды. Совет доорундагы белгилүү орус жазуучусу Сергей Залыгин орус адабиятынын башка советтик элдердин көркөм сөз искусствосуна тийгизген пайдалуу таасири жөнүндө жогорку трибуналардан көп жана арбын айтылганын жазган, бирок, "орус адабияты союздук республикалардын адабиятына эч кандай таасир тийгизбейт" деп ойлобоо керек. «Биздин жалпы өлкөнүн тарыхында орус тили жана сөз өнөрү бул "улуу жана күчтүү" тилде кылымдар бою "бөтөн"тилдер менен жанаша болуп келген. Бирдиктүү көп улуттуу өлкөнү куруу учурунда жана Совет мамлекетин уюштуруу күн сайын ушундай пикир алышууга өбөлгө түзөт, мында кыргыз жазуучусу орус тилинде жазат, же орус тилине өзү которот, ал тилде жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат, анын да ага болгон жаңы мамилеси менен, "ага болгон көз карашы менен, ага болгон угуусу менен байытат",- деп советтик адабияттын классиги чеберчилик менен айткан [140, 43 - бет].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы жана жазуучунун эволюциясы жөнүндө сөз болгондо, жазуучу - билингв катары, Советтер Союзунун доору жөнүндө эскерүүдөн баш тартууга болбойт. Ал атак-даңкка, жазуучу - билингв катары чеберчиликтин туу чокусуна, анын жазуучулук чыгармачылыгынын эң жогорку баскычына СССРдин (Советтик социалисттик республикалар союзу) мезгилинде жеткен. Ошондуктан СССР убактагы окумуштуулардын пикири жана анын гениалдуу чыгармаларынын пайда болушуна түрткү болгон жашоо шарттары маанилүү. Айтматов баарынан мурда дүйнө жүзү боюнча Советтер союзунун таасири күчтүү учурунда атак-даңкка ээ болгон жазуучу болгон жана анын өзгөчөлүгүн, талантын алгач советтик окумуштуулар изилдей баштаган.

Замандаштар тарабынан жогору баа берүү Айтматовдун бардык чыгармаларын дээрлик башынан бери коштоп келген, тагыраагы, "Обон" повести которулгандан кийин, ага А.Т. Твардовский баштаган редакторлору башкы каармандын аты менен жаңы аталыш беришкен, ал эми француз тилине которгон Луи Арагон окурмандардын акылына зор таасир берүүгө түрткү берген. Жазуучунун ар бир чыгармасын окурмандар чыдамсыздык менен күтүшкөн, андан кийин массалык популярдуу журналдарда көптөгөн сын-пикирлер жана сунуштар айтылган.

Натыйжада заманбап Айтматов таануу жазуучунун көркөм дүйнөсү жана анын чыгармачылыгында көтөрүлгөн ар кандай көйгөйлөр жөнүндө чоң монографиялык изилдөөлөргө ээ болду. Айтматов таануунун негизги багыттарынын катарына төмөнкүлөр кирет: философиялык жана психологиялык темалар, стиль жана поэтика маселелери, адабий мамилелер, котормо көйгөйлөрү жана жазуучунун көз караштарынын эстетикасы. Г. Гачевдун, П. Глинкиндин, В. Вороновдун, Л. Лебедеванын, В. Левченконун илимий монографиялары жазуучунун чыгармачыл идеяларын толук талдоо жана Айтматов тарабынан көтөрүлгөн темалардын жана идеялардын эволюциясын түшүнүү үчүн жанрына, поэтикасына жана стилине өзгөчө басым жасоо аракеттери болду. Бул эмгектердин бардыгы «Дружба народов», ("Элдердин достугу"), «Литературное обозрение» ("Адабий баяндама"), "Октябрь" ж. б. калың адабий журналдарда жарыяланган жазуучунун алгачкы чыгармаларын камтыган.[44, 45, 51, 81, 83].

"Ботогөз булак", "Жамиля", "Бетме-Бет", "Биринчи мугалим", "Кош бол, Гүлсары!" жана "Кызыл жоолук жалжалым" чыгармаларында жазуучунун дараметиндеги бардык негизги темалар камтылган. Биринчиден, бардык улуттук адабияттардын ондогон таланттуу өкүлдөрүнүн эң көрүнүктүүсү катары Айтматов орус адабиятына ийкем кошулат, ал аркылуу өзүнүн чыгармачыл идеяларын кабыл алуунун дүйнөлүк деңгээлине чыгат. Экинчиден, жазуучулук чеберчилигинин негиздери тектеш түрк тилдүү маданиятта, ошондой эле орус тилдүү маданиятта камтылган.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Чынгыз Айтматовдун стилин жана тилин үйрөнүү боюнча көптөгөн эмгектер бар, бирок, тилдин улуттук - өзгөчө каражаттарын сүрөттөө боюнча изилдөөлөр жок экендигин моюнга алууга болот. Алар изилдөөгө жалпы лексемаларды гана же аңсезимде этникалык дүйнө жөнүндө адаттан тыш жана конкреттүү билимди камтыган түркизмдерди карашат. Ушундан улам, Айтматовдун чыгармаларын изилдөөбүз түркизмдин же этницизмдин улуттук мүнөзүн, этникалык өзгөчөлүгүн, таза "улуттук өзүн" чагылдыруу үчүн берген ар бир чыгармасынын орду жана ролуна көңүл бурат.

Чынгыз Айтматов өтө кылдат, улуттук ой жүгүртүүчү жазуучу. Ал чыгармачылыгында алгачкы аңгемелерин өз эне тилинде жаза баштаган, ошол эле учурда белгилүү болгондон тартып ал орус тилдүү жазуучу катары таанылган, бирок, анын биринчи повестин башка адамдар, мисалы, А.Жакшылыков же Л. Лебедев которууга жардам берген. Ал орус тили маданиятын жазуучун курчап турган чындыкты чагылдыруунун натыйжалуу жолу катары өздөштүргөндүктөн, өзүнүн чыгармаларында уникалдуу улуттук образга мүнөздүү болгон чындыктын белгилерин жеткире алган. Чыгармаларын орус тилине которууда ал өзү бардык аңгемелердин жана повесттердин котормочусу болгон, ошондуктан билингв болууга, мындайча айтканда "эки тилдүү жазуучу" болууга толук укугу бар - деп В.Левченко белгилеген [90, 154-бет].

Чынгыз Айтматов билингвизм чөйрөсүндө өзгөчө чеберчилиги бар жазуучу катары биринчи жолу кыргыз тилинде чыгарма жаратып, кийин орус тилинде экинчи өмүр бергени жалпыга белгилүү. Ал бир маданий коддон экинчи тилге которулганда эки тилдин стилистикалык-экспрессивдүү каражаттарын сактоону өзгөчө мыкты билген.

У.М. Бахтикиреева жазуучунун башка маданияттын тилинде жетиштүү деңгээлде жазуу ыкмасын табуу - грамматиканы билүү тажрыйбасы менен үйрөнбөгөн көндүм жөндөмү жөнүндө жазган - "Бул компетенциялар тил маданиятын жана орус классикасынын тажрыйбасын толук өздөштүрүүнүн күтүлгөн жыйынтыгы менен келип чыгат. Дал ушул жолдор менен адабий агымдар же маданияттын нуктары байланышат: бул "татаал, ар түрдүү, бай, албетте, жазуучунун жаңы түрүнүн кристаллдашуусуна өбөлгө түзгөн процесс" [23, 128-бет].

Чынгыз Айтматовдун көркөм чыгармалары совет мезгилинде жана жалпы Евразия тарыхынын постсоветтик мезгилинде түзүлгөн кыргыз адабиятына гана таандык эмес, алар дүйнөлүк адабияттын кенчине айланган. Ал Совет мезгилинде жашаган жана өзүнүн негизги чыгармаларын ошол кезде жазган, ошондой эле орус адабиятынын таасиринен улам, билингв сыяктуу эле кыргыз жана орус тилдеринде бирдей сүйлөгөндүктөн, ал улуттук мүнөздүн, мүнөздүү өзгөчө түстүн сакталышына толук ишенген, анткени ал орус тилиндеги чыгармачылыкка оңой өткөн. Бирок, орус тилдүү, андан кийин дүйнөлүк адабиятка киргенине карабастан, Айтматов кыргыз элинин маданиятын жана салтын жогору баалаган улуттук жазуучу бойдон калган. Кандай гана чыгарма жазбасын, бардык окуялар өз жеринде болот, ал сөзсүз түрдө Улуттук Рухту чагылдырат, этникалык мүнөз, этникалык сулуулук жана этникалык озгочолук билингвизм аркылуу берилет.

Азыркы адабий изилдөөдө предметтерди түшүнүү жана объективдештирүү маселелеринин комплексиндеги улуттук көз караштын өзгөчөлүгү, тирүү жана жансыз дүйнөнүн кубулуштары, адам болуунун аксиологиялык негиздери чыгармачылык тилин тандоосуна карабастан, өзгөчө улуттук муноз конкреттүү бойдон кала берээри жөнүндөгү абал талашсыз факт болуп эсептелет. Эгерде, кыргыз жазуучусу орус тилинде чыгарма жаратса, ал дүйнөнүн улуттук көрүнүшүнүн маданий-аксиологиялык мейкиндигинде өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгү менен калат, ал эми орус тили адабий чыгармачылыктын байланыштыруучу каражаты болуп калат. Көркөм тексттин улуттук өзгөчөлүгү автордун жеке чыгармачыл мүнөзүнө байланыштуу деп эсептелет. Сүрөттүн объектиси, тема, композиция, сюжет жана визуалдык сүйлөө каражаттары сыяктуу категориялар автордун тандоосуна баш иет. Мында көркөм чыгарма автордун аң-сезими уюштурган текст болуп саналат.

Ч.Айтматов гений сөз чебери, жазуучу - билингв катары өзүнүн улуу чыгармаларында терең улуттук автор бойдон калууда.

Бирок, ошол эле учурда, ал - дүйнөнүн бардык планетардык маселелери жөнүндө ойлонуп, жалпы адамзаттык маселелерди көтөргөн жаратуучу жазуучу. Анын жазуучу - билингв катары чыгармачылыгынын өзгөчөлүгү -

так глобалдык, масштабдуу, Ааламдык жана жалпы дүйнөнү тар улуттук чөйрө аркылуу жеткирүүдө турат. Анткени жалпы адамзаттык жана бүткүл дүйнөлүк нерсе жалпы аалам сыяктуу - бул бир бүтүндүк болуп саналат. Тар улуттуулуктан глобалдыкка жетүү жолунда Ч.Т. Айтматов көркөм сөз чебери катары билингвизмди түздөн-түз колдонуп, өз окурмандары жана дүйнөлүк коомулук үчүн үлгү болуп калышына негиз түздү. Диссертациялык изилдөө үчүн тандалган теманын актуалдуулугу мына ушунда.

Өзүнүн чыгармачыл эволюциясында түздөн-түз жана конкреттүү, билингвизмдин баштапкы чеберчилик деңгээлинен эң жогорку деңгээлине чейин чеберчилик менен өтүп, билингвист жазуучу катары генийинин туу чокусуна жетет, анткени ал көркөм сөздүн мыкты сүрөтчүсү. Бул диссертацияда түркизмдерди, кыргыз элдик оозеки чыгармаларды, фольклорду, мифтерди, болмуштарды жана башка кыргыз элдик нукураларды чыгармалардын текстине улуттук мүнөздү көрсөтүүнүн каражаты катары киргизүү ыкмалары, алардын Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы ролу жана орду, ошондой эле автордун түркизмди, кыргыз фольклорун билингвизмдин продуктусу катары пайдалануудагы чеберчилиги изилденген.

Диссертациялык теманын илимий-изилдөө программалары менен байланышы. Илимий изилдөө темасы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин (ОшГПУ) илимий изилдөөлөрүнүн тематикалык пландарына толугу менен шайкеш келет, анда Айтматов таануу борбору бар жана анын көп томдук жана полиаспекттик чыгармачылыгынын кырларын ар кандай пландарда изилдеген окумуштуулар эмгектенишет.

Максаты жана изилдөө милдеттери. Бул диссертациянын максаты - кыргыз жазуучусу - билингв Ч.Айтматовдун чыгармасында орус тилинде улуттук мүнөздү чагылдырган чыгармаларды жаратуунун жолдорун табуу.

Максатка жетүү үчүн төмөнкү маселелер чечилет:

- жазуучулардын чыгармачылыгындагы билингвизм көйгөйүнүн теориялык-методологиялык негиздерин тактоо жана адамзаттын руханий-маданий турмушунда көркөм билингвизмдин өнүгүү тарыхын белгилөө;

- билингвизмди оозеки-тилдик байланыш чөйрөсүндөгү табигый мыйзам ченемдүүлүк катары аныктоо;

- Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармаларында улуттук мүнөздү көрсөтүүнүн маңызын көрсөтүү жана жазуучунун чыгармачылыгындагы жазуучунун билингвизм кубулушун жана анын өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында улуттук мүнөздү чагылдырууда билингвизмдин таасирин аныктоо;

- баяндоонун каймана формаларынын системасында улуттук каармандардын билингвалдык чагылдырылышынын өзгөчөлүктөрүн белгилөө, билингвизм аркылуу Ч. Т. Айтматовдун чыгармачылыгында улуттук мүнөздөгү чагылдыруу каражаттарын көрсөтүү жана Чыңгыз Айтматовду кыргыз көркөм адабиятындагы үлгүлүү билингв катары белгилөө;

- Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу Ч. Айтматовдун чыгармаларында түркизм жана башка адабий каражаттар аркылуу улуттук мүнөздүн чагылышын байкоого болот, роман түрүндө улуттук мүнөздөгү айрым өзгөчөлүктөрдү чагылдыруу үчүн колдонулган билингвалдык каражаттардын ролун жана ордун аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси болуп орус тилинде чыгарма жараткан, улуттук, кыргыз көрүнүшүн, өзгөчө маданиятын жана этникалык өзгөчөлүктөрүн автордук аң-сезиминде сактап кала алган Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы эсептелет.

Изилдөөнүн предмети түркизм, мифология, элдик оозеки чыгармалар, фольклор, анын ичинде улуттук мүнөздү көрсөтүү каражаттары жана жазуучу-билингвдин орус тилдүү чыгармачылыгындагы алардын функционалдык ролу болуп саналат.

Изилдөөнүн эмпирикалык базасы анын ысымын таанымал кылган жазуучунун: "Бетме-бет" (1957), "Жамиля" (1958), "Кызыл жоолук жалжалым" (1961), "Биринчи мугалим" (1962), "Саманчынын жолу" (1965), "Кош бол, Гүлсары!" (1966), "Ак кеме" (1970), "Ботогөз булак" (1976), ошондой эле романдар: "Кылым карытар бир күн...", (1980), "Кыямат" (1986), "Кассандранын эн тамгасы" (1996), "Тоолор кулаганда..." ("Түбөлүк колукту", 2006). Кошумча булак катары Чыңгыз Търькулович Айтматовдун макалалары, баяндамалары жана сүйлөгөн сөздөрү пайдаланылды.

Маселенин изилденүү деңгээли. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында улуттук жана улуттук эмес, алардын өз ара аракеттенүүсү, этникалык, глобалдык жана масштабдуу негиздери терең изилденген. Тар улутту чагылдыруу ыкмалары кыргыз жана орус тилдеринде, ошондой эле чет элдик адабият таануу тармактарында толук изилденген. Бирок, жазуучу-билингвди чыгармачылыгынын улуттук өзгөчөлүгүн аныктоо максатында колдонулган изилдөөлөр дээрлик аз. Түркизмди аныктоонун жана анын пайдаланылышынын негизги натыйжалары боюнча жазуучу-билингвдин чыгармаларына арналган изилдөө дээрлик жок.

Бирок, Кыргызстандын орус тилдүү прозасына арналган бир катар эмгектер бар, анда Чыңгыз Айтматовдун гана эмес, башка авторлордун да чыгармалары изилденген: Д. Ашеулов, М. Байжиев, О. Бондаренко, М. Гапаров, Т. Жолдошбеков, Т. Ибраимов, А. Иванов, Вл. Лидский, Ч. З. Мамытбекова М. Рогозин жана башкалар.

Диссертациянын методологиялык жана теориялык негизи В. А. Аврориндин, А. А. Акматалиевдин, М. П. Алексеевдин, К. Асаналиевдин, О. С. Ахмановдун, Л. И. Баранникованын, П. А. Бороздинанын, У. Вайнрейх, Е. Верещагиндин, В. Веселицкийдин, В. В. Виноградовдун, Г. Вишневскийдин, В. Вороновдун, Г. Д. Гачевдин, П. Глинкина, Ч. Г. Гусейновдун, Ю. Д. Дешериевдин эмгектери менен байланыштуу. Ошондой эле иштин негизи болуп К. Абакировдун, К. А. Артыкбаевдин, К. Х. Жидееванын, Ч. Т. Жолдошеванын, О. И. Ибраимовдун, А. И. Карлинскийдин, Н. А. Катогощиндин эмгектери эсептелет.

В.Г. Костомаровдун, Е. Е. Кутявиндин, И. Ж. Лайлиеванын, В. В. Левченконун, М. В. Лисниктин, Ю. М. Лотмандын, Ч. З. Мамытбекованын, М. М. Михайловду, Г. М. Михайловскаянын, З. Г. Муратованын, Е. К. Озмителдин, Р. Р. Рахманалиевдин, Л. И. Ровняковдун, А. С. Садыковдун, Р. О. Туксайтовдун, Д. Швейцердин, А. И. Холмогоровдун, Л. В. Щербаны, В. Экверттин, Ш., А. Э. Эркебаевдин, А. П. Юдахиндин ж.б. эмгектери изилденди.

Билингвизм категориясына жана, айрыкча, көркөм кош тилдүүлүктү филология боюнча заманбап окуу жана маалымдама окуу куралдарында кароого өзгөчө көңүл бурулат. Аларда көркөм билингвизмдин, баштапкы эмпирикалык, тарыхый-маданий чындыктын түрлөрүн классификациялоо аракеттери жалпыланган. Диссертациябызда түркизмдердин, кыргыз ольлорунун, мифтердин, болмуштардын чыгармалардын жалпы контекстине тийгизген таасири изилденген. Ошондой эле Б. М. Кедровдун чечмелөөсүндө "дүйнөнүн улуттук көрүнүшү" түшүнүгү колдонулат [37, с. 24]: маданияттын тиешелүү түрүнө түздөн-түз мүнөздүү болгон бирдиктүү модель катары же анын айрым варианттары катары: көркөм, илимий, диний жана дүйнөнүн башка көрүнүштөрү. Бул түшүнүк чындык жөнүндө иреттелген билимдердин жыйындысына, башкача айтканда, адамдын аң-сезиминде, анын кабылдоосунда жана дүйнөнү түшүнүүдө маданияттын түрү тарабынан берилген түшүнүктөрдөн жана стереотиптерден турган концептосферага таянат.

Адабий чыгармада тил аркылуу жазуучунун жеке көз карашын, тил материалынын каршылыгын жеңүү жөндөмүн чагылдырган дүйнөнүн көркөм көрүнүшү жаралат. Кыргыз жана орус тилдеринде жазган жазуучу-билингв автордук аң-сезимде бекемделген дүйнөнүн тилдик жана улуттук көрүнүшүн жана дүйнөнүн орус тилинин өзгөчөлүгүнө айкалыштырат, анткени дал ушул тил автордук интенцияларды ишке ашыруунун материалы болуп саналат. Биздин эмгекте колдонулган усулдар: учурдагы адабияттарды талдоо жана синтездөө, салыштырмалуу, статистикалык эсептөө, жалпылоо жана баалоо.

Чыңгыз Айтматовдун жана Кыргызстандын орус тилдүү прозасынын чыгармаларын изилдөө боюнча ата мекендик адабият таанууда олуттуу иштер аткарылды. Бул изилдөөлөр К. Асаналиев, А. Акматалиев, К.Абакиров, Г. Айтпаева, С. Байгазиев, Г. Гачев, Ч. Т. Жолдошева, О. И. Ибраимов, Л. В. Иванова, С. И. Искендерова, А. Кадырмамбетова, Н. Карыбекова, А. С. Кацев, Б. Т. Койчуев, И. Ж. Лайлиева, К.И. Мамбеталиева. Ошондой эле Ч. З. Мамытбекова, Е. К. Озмителя, Ж. Орозобекова, Г. Орозова, М. А. Рудов, В. К. Сабиров, А. Садыков, С. Тиллебаев, Л. Укубаева, Г. Н. Хлыпенко, В. И. Шаповалов, А. Эркебаева, А. А.Эгембердиева жана башка окумуштууларга (Д. А. Асанов, Н. А. Баудинов, Б. Т. Дюшебеков, А. Г. Нарозя, М. С. Савина) тиешелуу. Анда Чыңгыз Айтматовдун жана кыргыз сөз искусствосунун башка авторлорунун улуттук жана дүйнөлүк адабияттардагы чыгармачылыгынын ролу жана орду аныкталып, жазуучунун чеберчилиги жана стили, анын котормо иши каралган.

Бул иштин илимий жаңылыгы ар кандай каражаттарды, анын ичинде жазуучу-билингвдин чыгармаларындагы түркизмдердин, кыргыз фольклорунун этномаданий баалуулуктарды орнотуунун борбору катары ролун түшүнүүдөн турат. Жазуучунун чыгармачылыгынын контекстинде түркизмди, фольклорду билингвизм аркылуу киргизүү жолдорун аныктоого илимий көңүл бурулган. Жазуучунун орус тилдүү прозасын изилдөө боюнча жүргүзүлгөн иш жазуучу-билингвдин жалпы типологиялык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле изилдөө ишинде белгиленген чөйрөдө калган автордун жеке өзгөчөлүктөрүн талдоого жана аныктоого мүмкүнчүлүк берди. Улуттук-тилдик каймана каражаттарды аналитикалык карап чыгуу эки тилдүү жазуучунун автордук аң-сезиминин өзгөчөлүгүнө кайрылууга мүмкүнчүлүк берди. Илимий категория билингвалдык автордун каймана-ассоциативдик ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоого багытталган изилдөө куралдарын тартууга мүмкүндүк берди.

Иштин теориялык мааниси. Жүргүзүлгөн изилдөө Чыёгыз Търькулович Айтматовдун чыгармачылыгынын жекече - автордук өзгөчөлүгүн изилдөөдө илимий базаны кеңейтүү үчүн кызмат кыла ала тургандыгы менен аныкталат. Эмгекте берилген аналитикалык байкоолор жазуучунун орус тилдүү иши жөнүндө жана жалпысынан кыргыз улуттук адабиятынын орус тилдүү тармагы жөнүндө адабий ой-пикирлерди предметтик түрдө толуктоого мүмкүндүк берет. Эки тилдүү жазуучунун чыгармаларындагы автордун көйгөйү боюнча теориялык изилдөөлөр кыргыз жазуучусунун улуттук аң-сезимин орус тилинин каражаттары менен берүү маселесин иштеп чыгуу аспектинде маанилүү.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси аналитикалык материалдар ХХ кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын адабий процессин илимий изилдөөнү андан ары кеңейтүү жана тереңдетүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Жүргүзүлгөн изилдөө билингвалдык чыгармачыл процесстин нугунда карала турган ысымдардын жана тексттердин тизмесин кеңейтти. Практикалык жыйынтыктар библиографиялык тизмеде келтирилген, анда жазуучунун орус тилиндеги көркөм чыгармалары жөнүндө түшүнүктөрдүн горизонтун кеңейткен адабий издөөлөрдүн негизги натыйжалары көрсөтүлгөн. Библиографиялык маалыматтар ХХ кылымдын дүйнөлүк адабиятынын тарыхы, азыркы кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча окуу сабактарын иштеп чыгууда, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндө изилдөө темаларын чагылдырууда маалымдама материал катары колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

- Көркөм билингвизм Кыргызстандагы адабий процессти изилдөө багыттарынын бири болуп саналат. Билингвизм аркылуу орус тилинде - БУУнун алты жумушчу тилинин бири катары жазуу дүйнөлүк окурманга улуттук жазуучулардын чыгармачылыгынын өзгөчөлүгүн бир топ ачык, маанилүү жана конкреттүү көрсөтө алат.

- Чыёгыз Айтматов заманбап прозада дүйнөнүн улуттук көрүнүшүн чеберчиликтин жогорку деңгээлиндеги чыныгы жазуучу-билингв катары

толук чагылдырат. Анын ысымы улуттук жазуучунун дүйнөлүк адабият аренасына чыныгы жетишкендигинин үлгүсү катары түбөлүккө сакталып калган, анткени анын чыгармалары дүйнөнүн көптөгөн тилдерине которулган.

- Дүйнөгө таанымал жазуучу Чыңгыз Айтматовдун орус тилдүү чыгармачылыгындагы дүйнөнүн улуттук көрүнүшү анын чыгармачылыгы аркылуу чагылдырылган автордук өзүн-өзү аң-сезимдин көркөм чагылдырылышын табат.

- Автордук өз алдынча аң-сезимди билдирүү каражаттары түркизмдерде улуттук мүнөздү чагылдыруунун негизги каражаты катары көрүнүп турат, алар Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармаларынын тилинин этнос спецификалык индикаторлору катары тилдин улуттук өзгөчөлүгүн түзөт.

- Миң жылдыктын аягында сөз өнөрүнүн бирдиктүү дискурсында эки багыт болгон кыргыз жана орус адабиятынын өз ара аракеттенүүсүнүн жалпы маданий актысын терең жана деталдуу изилдөө зарыл.

Изденүүчүнүн жеке салымы. 1. Биринчи жолу Чыңгыз Айтматовдун орус тилдүү прозасынын эволюциясы жана өнүгүү этаптары XX - XXI кылымдардын адабий процессинин контекстинде каралат.

2. Заманбап адабий процессти кенири изилдөө жана адабий эмгектерде мурда түшүнүлбөгөн алдыңкы билингвизмдин натыйжасында түзүлгөн көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүлөт.

3. Ч.Т. Айтматовдун билингвалдык чыгармачылыгынын идеялык-тематикалык, жанрдык-поэтикалык жана эстетикалык-стилистикалык өзгөчөлүгү аныкталат.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору жана илимий жыйынтыктары Эл аралык конференциялардын материалдарында, журналдарда, КМУнун, ОшМУнун, ПензМУнун илимий эмгектердин ЖОЖдук жыйнактарында жарыяланган илимий макалаларда жана докладдарда чагылдырылган.

Изилдөө методдору. Диссертациялык теманы ачууда салыштырмалуу типологиялык, салыштырмалуу тарыхый жана сүрөттөөчү ыкмалар колдонулат.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Изилдөөнүн негизги жоболору 13 басылмада ачылган. Алардын жалпы көлөмү 6,5 басма баракка барабар.

Диссертациянын структурасы. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, абзацтардан, кыскача бөлүмдөрдөн, жалпы корутундулардан, практикалык сунуштардан, айрым сөздөрдүн жана түшүнүктөрдүн чечмелөөлөрүнөн, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Чыгарманын негизги мазмунунун көлөмү 190 (жүз сексен төрт) баракка барабар. Жалпы көлөмү, колдонмолору бар адабияттар тизмеси 160 (жүз алтымыш) баракты түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын кириш сөзүндө теманын негиздемеси, актуалдуулугу, изилдөө деңгээли, изилдөөнүн методологиялык негиздери, максаты жана

милдеттери, илимий жаңылыгы, илимий-практикалык баалуулугу чагылдырылган. Ошондой эле коргоого коюлуучу жоболор аныкталды, диссертациянын материалдарын апробациялоо жөнүндө маалымат, изденүүчүнүн жеке салымы жана жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары берилди.

Чыгарманын биринчи бөлүмү **"Жазуучунун чыгармачылыгында билингвизмди чагылдыруусунун теориялык негиздери "** деп аталат, үч абзацтан турат.

Параграф 1.1. "Адамзаттын маданий турмушундагы билингвизмдин өнүгүшү" деп аталган бул параграфта билингвизмдин, башкача айтканда, адамзат тарыхындагы кош тилдүүлүктүн пайда болушун изилдөө актуалдуу илимий талап деп айтылат. Азыркы дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө байкалган адамдардын массалык миграциясы, ар кайсы улуттагы адамдардын аралаш никеси, ар кандай маданияттардын жана тилдердин жүгү бар адамдардын параллелдүү жашоосу - ушул жана башка факторлор билингвизмди изилдөө көйгөйлөрү ар бир көп тилдүү өлкөдө көтөрүлүп, маданияттар аралык байланыш көйгөйлөрү бүткүл дүйнөнүн масштабына ээ болду. Азыр билингвизмдин 3 түрү таанылат: субординативдик, координациялык жана медиалдык. Адамзаттын тарыхый өнүгүшүнө байланыштуу билингвизмдин түрлөрүн байкоо кызыктуу. Немис философиясынын классиктери негиздеген социологиялык мамилени негизги принциптерине ылайык, адамзат коому өнүгүүнүн негизги этаптарынан өтөт: алгачкы коомдук түзүлүш, кул ээлөөчүлүк, феодалдык, капиталисттик жана коммунисттик (заманбап демократиялык коомдор).

Ошентип, билингвизмдин өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүү жүрүшү жана жалпы процесси жашоонун өзү жөнүндө айтып берди. Адамзат коомунун чындап гармониялуу өнүгүшү үчүн тарыхый шарттар ушундай болгон. Коомдук мамилелер татаал формада болот, кош тилдүүлүктүн же диглоссиянын көрүнүштөрүнүн ар кандай түрлөрү болуп калды.

1.2-параграфта "Билингвизм оозеки коммуникациянын дискурсында жана көркөм чыгарманын текстинде мыйзам ченемдүүлүк катары" изилдөөдө билингвизмдин биздин өлкөдө изилдөө зарылчылыгы каралган. Жашоо көрсөткөндөй, улуттук жана тилдик маселелерди, анын ичинде билингвизмдин кеңири өнүгүшүн натыйжалуу чечүү социализмде мүмкүн болгон. Муну өлкөбүздөгү кыргыз-орус билингвизминин мисалында ырастоого болот. Социалисттик система элдердин, улуттардын, этностордун жана алардын тилдеринин тендигин ырастады. Бирок, социализм бул тең укуктуулукту мыйзамдуу жол-жоболоштуруу менен гана чектелип калбастан, аны элдик массанын чыныгы жашоосуна киргизүү үчүн чыныгы материалдык-техникалык жана коомдук шарттарды түзгөн.

Ошентип, орус тили арачы тил катары таанылып, аны өнүктүрүү үчүн көп күч-аракет жана каражат сарпталды. Ошол эле учурда, бардык улуттук тилдер тең укуктуулукта, бирок эмне үчүн жана кандай конкреттүү тарыхый жагдайлардан улам ушул улуттук тил расмий бирдей укуктарда башкалардан кескин айырмалана баштайт деген табигый суроо пайда болгондо,

лидердин жаңы коомдук сапаттарына ээ болуу, көп улуттуу өлкөдө улуттар аралык баарлашуу тилинин конкреттүү функцияларын аткаруу каралган.

Орус тилин улуттар аралык тил катары бөлүп көрсөтүүгө ыңгайлуу болгон объективдүү жагдайлардын бири орус тили Советтер Союзунун калкынын көпчүлүгүнүн эне тили экендигинен болду.

Жазуучунун билингвизми азырынча жакшы изилдене элек, бирок, анын мүмкүнчүлүктөрүнө шек жок. Практика автордун адабий формалардын бийиктигине жетүү өз тилинде гана эмес, башка тилде да болушу мүмкүн экендигин далилдеди жана дагы деле көрсөтүп турат. Ийгиликтүү жазуучулар В.Набоковду, Ч. Айтматовду, М. Байжиевди, В. Быковду, Ф. Искандерди, Т. Зульфикаровду, Т. Пулатовду жана башкаларды эстөө жетиштүү.

Тарыхый диалектиканын өнүгүшүнүн жаңы айлампасына туш болгондо, азыркы коом туруктуу жана бир нече жолу көбөйүп жаткан байланыштарда, билингвизм биздин планетанын жашоочуларынын социалдык-маданий мамилелеринде кадимки турмуштук муктаждыкка айланат.

Параграфта 1.3. "Кыргыз жазуусунун өнүгүү өзгөчөлүктөрү жана жазуучунун билингвизм кубулушунун маңызы" Чыңгыз Айтматовдун өз мезгилинин, татаал доордун феноменалдуу жазуучусу катары чыгармачылыгы жөнүндө айтылат, ал Кыргызстандын аймагында билингвизмге же кош тилдүүлүккө кантип келгенин унутпаш керек, бул аны жазуучунун чыгармачылыгынын ушундай жолуна түрттү. Анткени, жер планетасында жазуучулардын жана сөз сүрөтчүлөрүнүн түбөлүк жана жалпы адамзаттык көйгөйлөрү жөнүндө ушунчалык күчтүү, таланттуу, уникалдуу, дүйнөгө белгилүү, философиялык ой жүгүртүүлөрү аз. Ал муну өзүнүн терең кызыктуу чыгармалары аркылуу жасайт, анда кыргыз жана орус тилдериндеги бай лексиканы кыска, акылдуу жана чеберчилик менен тандап, жазуучу-билингв катары эки тилдүүлүктүн туу чокусунан жетет.

Эки тилди, көптөгөн улуттук каада-салттарды жана иконикалык системаларды жакшы билген Айтматов-билингв тубаса интуиция аркылуу экөөнүн ортосундагы айырмачылыктарды сезет. Ал улуттук образдарды жаратуу менен тилдин куралы катары колдонулган түркизмдер, фольклор аркылуу улуттук мүнөздү кантип чагылдыруу керектигин жана идеяны эне тилинде жана эне эмес тилдерде сактап калуунун маанилүүлүгүн көрөт жана сезет. Бул Чыңгыз Айтматовдун жазуучу-билингвисттик феномени.

Биринчи бөлүм боюнча тыянактар.

1. Билингвизмди изилдөөнүн актуалдуулугу, кош тилдүүлүктү изилдөөнүн жаңы ыкмалары анын филологиялык, социалдык, психологиялык, педагогикалык, философиялык жана башка илимдерден атайын изилдөө объектисин жана предметин түзөт.

2. Билингвизмдин өнүгүшүнүн тарыхый мыйзам ченемдүүлүгү, пайда болушу, калыптануу этаптары жана кош тилдүүлүктүн жайылуу мезгилдери адамзат коомундагы билингвизмдин көп тармактуу өнүгүү процессинде, алгачкы жамааттык түзүлүштөн баштап, кул ээлөөчүлүк, феодалдык,

капиталисттик, социалисттик жана башка коом этаптары, көп тилдүүлүктүн заманбап баскычына чейин аркылуу чагылдырылган,.

3. Билингвизмдин пайда болушунун себептери эки негизги түрдүн пайда болушунан келип чыгат – табигый (коомдун тарыхын өнүктүрүүдө) жана жасалма (адамдар атайын уюштурган жана башкарган) билингвизм. Билингвизмдин зарылдыгы адамзат коомунун өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү катары көрүнөт. Билингвизм көйгөйлөрүн чечүү конкреттүү социалдардагы түзүлгөн шарттарга жараша болот.

4. Окумуштуулар жемиштүү билингвизмдин үч негизги түрүн айырмалашат: координациялык, медиалдык, субординативдик.

Экинчи тил тутумуна таандык сүйлөө чыгармалары координативдик билингвизм деп аталат. Этнография жана маданият таануу менен байланышкан кош тилдүүлүк, анын ичинде өлкөнүн таануу аспектиси медиал деп аталат, анткени элдик массанын кеңири катышуусу жүрүп жатат. Субординативдик жемиштүү билингвизм тил туура эмес өздөштүрүлгөндө, сүйлөө чыгармалары туура эмес деп эсептелген эки тилдүүлүк болуп саналат.

5. Жазуучулук билингвизм билингв жазуучуларынын чыгармачылыгын изилдөө мүмкүнчүлүктөрү, натыйжалары жана келечеги жөнүндө сүйлөшүүгө мүмкүндүк берет. Билингв жазуучулар тарабынан жогорку көркөм чыгармаларды жаратууда ийгиликтин факторлору объективдүү жана субъективдүү аспектилерге негизделет, алардын негизинде көркөм чыгармалардын айрым авторлорунун фигуралары турат.

6. Ар бир адамдын билингвистикалык жөндөмүн өркүндөтүүдө тилдик чөйрөнүн өзү, б.а. лингвистикалык чөйрө маанилүү ролду ойнойт. Билингв экинчи тилди каалаган деңгээлде, атүгүл эң жогорку деңгээлде да сүйлөй алат. Бирок, экинчи (адабий форма) тилди эң жогорку жана мыкты деңгээлде мыкты билген ар бир билингв адабий чыгармаларды жаратпашы мүмкүн. Көркөм чыгарманы жазуу үчүн, кайсы жыныс жана жанр маанилүү эмес, билингвага дагы талант керек. Экинчи тилди мыкты билүү жана таланттын болушу – билингв жазуучулар тарабынан жогорку көркөм чыгармаларды жаратуунун негизги факторлору.

7. Улуттук тилде жаратуу үчүн бардык шарттар болгондо, советтик адабиятта билингв жазуучулардын пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Ч.Айтматов мындай учурларда кантип жазуучу болуш керек деген суроого, эгер ал баарлашуунун эки тилин тең мыкты билсе, эң туура жол – бул "эки тилди билүүнүн айкалышы" деп жооп берди. Классик, дайыма заманбап жазуучу Чыңгыз Айтматов дал ушул жолду өзү тандаган.

"Каармандардын улуттук мүнөзүн чагылдырууда Ч.Айтматовдун чеберчилигин изилдөөнүн методологиясы жана методдору" деген экинчи бөлүм диссертациянын методологиясынын колдонулган методологиясын, предметин, материалдарын талдоого арналган. Бул бөлүм үч абзацтан турат.

2.1-параграфта. **"Кыргыз-орус билингвизминин калыптануу тарыхынын улуттук мүнөздөгү жазуучунун көрсөтүүсүнө тийгизген**

таасири" байыркы диний мотивдер эпостук аспектте фольклористика чөйрөсүндөгү изилдөө объектиси жана предмети катары аныкталат.

Башында, талаптарына ылайык, изилдөө объектиси менен аныкталат. Диссертациянын негизги объектиси катары орус тилинде чыгарма жараткан, дүйнөнүн картинасынын улуттук, кыргыз көз карашын, өзгөчө маданиятын жана этникалык өзгөчөлүктөрүн автордук аң-сезиминде сактап кала алган Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы чыгат. Изилдөөнүн негизги предмети түркизм, анын ичинде улуттук мүнөздөгү дисплей каражаттары жана алардын жазуучунун орус тилдүү чыгармачылыгындагы функционалдык ролу-биллингва.

Изилдөөнүн илимий көйгөйү түркизмдерди эки тилдүүлүктүн башка каражаттары менен бирге изилдөө Чыңгыз Айтматовдун жазуучу-биллингванын чыгармаларынын тилинин өзгөчөлүктөрүн ачууга жардам берет.

Изилдөөнүн эмпирикалык базасы анын ысымын таанымал кылган жазуучунун: "Бетме-бет" (1957), "Жамиля" (1958), "Кызыл жоолук жалжалым" (1961), "Биринчи мугалим" (1962), "Саманчынын жолу" (1965), "Кош бол, Гүлсары!" (1966), "Ак кеме" (1970), "Ботогоз булак" (1976), ошондой эле романдар: "Кылым карытар бир кун, 1980), "Кыямат" (1986), "Кассандра эн тамгасы" (1996), "Тоолор кулаганда..." ("түбөлүк колукту", 2006). Кошумча булак катары Чыңгыз Торекулович Айтматовдун макалалары, баяндамалары жана сүйлөгөн сөздөрү пайдаланылды.

Диссертациянын методологиялык жана теориялык негизи В. А. Аврориндин, А. А. Акматалиевдин, М. П. Алексеевдин, К. Асаналиевдин, О. С. Ахмановдун, Л. и. Баранникованын, п. А. Бороздина, У. Вайнрейхтын, Е. Верещагиндин, В. Веселицкийдин, В. В. Веселицкийдин, В. В. Виноградовдун, Г. Вишневскийдин, В. Вороновдун, Г. Д. Гачевдин, П. Глинкиндин, Ч. Г. Гусейновдун, Ю. Д. Дешериевдин эмгектери менен байланыштуу. Ошондой эле иштин негизи болуп К. Абакировдун, К.А. Артыкбаевдин, К. Х. Жидееванын, Ч. Т. Жолдошеванын, О. И. Ибраимовдун, А. И. Карлинскийдин, Н. А. Катогишиндин эмгектери эсептелет.

В.Г. Костомаровдун, Е. Е. Кутявиндин, И. Ж. Лайлиева, В. В. Левченко, М. В. Лисник, Ю. М. Лотман, Ч. З. Мамытбекова, М. М. Михайлов, Г. М. Михайловская, З. Г. Муратова, Е. К. Озмитица, Р. Р. Рахманалиев, Л. И. Ровняков, А. С. Садыков, Р. О. Туксайтов, Д. Швейцер, А. И. Холмогоров, Л. В. Щерба, В. Экворт Ш., А. Э. Эркебаев, А. П. Юдахин ж. б.

Жыйынтыктап айтканда, биздин изилдөөбүз адабий илимдин жана тил илиминин интеграциясынын мисалы болуп саналат, ал эми Кыргызстандын аймагында биллингвизмдин пайда болушунан тарыхый өбөлгөлөр, гармоникалык жактан түзүлгөн объективдүү чындык болгон деп ырастоого болот. Кыргыздар падышалык Россиянын курамына киргендиктен, орус тили болгон башкаруучу мамлекеттин тили катары кабыл алынган, андан кийин бул жагдайлар элдин биллингвизмине же кош тилдүүлүгүнө алып келген.

2.2-параграфта **"Улуттук мүнөздү биллингвалдык баяндоонун өзгөчөлүктөрү образдуу фомалардын системасында"** биздин ишибизде

салыштырмалуу типологиялык, салыштырмалуу тарыхый жана аналитикалык ыкмалар колдонулгандыгын белгилейт. Изилдөө методологиясынын өзү практикалык мааниде изилдөө принциптеринин жана ыкмаларынын тутуму экендиги белгилүү.

Октябрь революциясынан кийин тарыхый окуялардын өнүгүшү менен орус тили СССРдин көп улуттуу мамлекетинде улуттар аралык байланыштын тили катары колдонулуп, кийинчерээк билингвизмдин, б.а. кош тилдүүлүктүн табигый компоненти болуп калган. Кыргыздар үчүн бул орус жана кыргыз тилдерин айкалыштыруу түрүндөгү билингвизм болуп саналат, ал аркылуу дүйнөлүк масштабдагы кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн уникалдуу чыгармаларын жараткан, анда жалпы адамзаттык көйгөйлөр козголгон.

Кыргызстандын аймагында кош тилдүүлүктүн тарыхый негиздүүлүгү Чыңгыз Айтматовдун жазуучулук чыгармачылыгына түздөн-түз таасирин тийгизди. Билингв катары ал эки тилдин ар биринин бай жана табигый улуттук лексикасын өздөштүрүп, жогорку чыгармачыл жазуучулукка жетишкен. Муну анын эки тилдин лексикасын колдонуп жазылган, бири-бирин кемчиликсиз толуктаган ар бир чыгармасы далилдеп турат.

Демек, көркөм билингвизм эки башка тил тутумунун, тиешелүүлүгүнө жараша, ар кандай айырмаланган маданияттардын милдеттүү, тыгыз байланышын жана өз ара пайдалуу таасирин камтыйт. Алардын борбору, кесилишкен жери жана бул көркөм дүйнөлөрдүн биригишинин уникалдуу кубулушу жазуучу-билингвдин чыгармачылык дүйнөсү болуп саналат, анын мыкты үлгүлөрүнүн бири болуп XX кылымдын классиги Чыңгыз Айтматов таанылган.

2.3. “Билингв Чыңгыз Айтматовдун чеберчилигин арттыруу факторлору жана анын орус тилинде жазууга туруктуу отуусунун себептери” параграфында жазуучунун эки тилдуу жазуучу катары, көркөм билингвизм багытында чыгармалардын жаратышынын эволюциясы камтылган.

Ч.Айтматовдун эки тилдуулук чыгармачылыгы жонундо коптогон кыргыз советтик адабиятынын, союздук советтик адабиятынын адабий сынчылары, жазуучулар жазышкан, өз бааларын беришкен. Жазуучунун эки тилде: эне тили-кыргыз тилинде жана экинчи тили-орус тилинде жазышынын сырын ачып чыгышкан. Ч.Айтматовдун эки тилдуу уникалдуу жазуучу катары феноменин ачышкан.

К.Асаналиев, Н.Жысойты, Ч.Гусейнов, Г.Гачев Ч.Т.Джолдошева, Ч.З.Мамытбекова жазуучунун эки тилдуулук жазуучу катары жазуучулук чеберчилиги тууралуу, бир тилден экинчи тилге которуудагы озгочолуктор тууралуу далилдуу аргументтерди келтиришкен. Ошондой эле бул параграфта жазуучунун орус тилинде жазууга отушунун факторлору аталган. Кыргызстандын онугуу фактору, орус тилинин олкодогу орду, жазуучунун омур жолу, жазуучунун чыгармачылыгына бут тосуу фактору, жазуучунун таланты феномени, жазуучунун улуттук чойродон глобалдуулукка чыгышы,

буткул дуйно элинин жазуучу Ч.Айтматовду жана анын чыгармаларын, анда которулгон глобалдуу маселелерди таануу факторлору далилдер менен келтирилген.

2.4-параграф «Улуттук мүнөздүн өзгөчөлүгүн чагылдырууда дүйнөлүк адабияттын маданий тажрыйбасын пайдалануу» деп аталат. Адабий чыгармачылыктын фактысы катары көркөм билингвизм грек-латын жана латын-грек тилдери, Байыркы Греция менен Байыркы Римдин адабий каада-салттары жана көркөм маданияттарынын өз ара аракеттенүүсүнүн, шартталышынын жана чыгармачыл таасиринин далили катары эки тилдүүлүктүн грек-латын жана латын-грек формалары менен мүнөздөлгөн байыркы доордон бери байкалат". Көптөгөн байыркы аэддер, акындар, рапсоддор жана философтор Аттика, Итака, Карфаген, Рим, Спарта жана Элладалар бир нече тилде сүйлөгөн.

Ч.Айтматовдун ою боюнча, кыргыз элдик адабияты биздин тарыхый шартта эки тил агымында өнүгө баштады, мындай уникалдуу жагдайларды туура пайдалануу керек. Жазуучу-билингв алдынан ачылган жолдорду унутпайт: ал же толугу менен өнүккөн тил кызматына өтөт же параллель жолдо барган, мыкты тилдин бардык артыкчылыктарын жана жетишкендиктерин толук пайдалануу менен улуттук тилдин болушу жана өнүгүшү жолун тандаган.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун кыргыз адабиятынын улуу жетишкендиктерин чыгармачылык менен өздөштүрүү жана дүйнөлүк тажрыйбага таянуу аркылуу чеберчиликтин туу чокусуна жетүү жолу конкреттүү жана түшүнүктүү деп айтууга болот. Бир нече жолу жазуучу орус адабиятынын чексиз д\йньс\, чексиз мейкиндиги тууралуу ачык айтып, Л. Н. Толстойдун образдарынын "акылмандыгы жана психологиялык татаалдыгы", М. А. Шолоховдун "драмалуулугу жана мүнөзүнүн жаркыроосу", А. М. Горькийдин жана В. В. Маяковскийдин романтикасы, А. П. Чеховдун "чексиз адамзаттык сүйүүсү" жана И. А. Буниндин "дүйнө таануудагы кылдаттыгы", А. А. Фадеевдин. "коммунисттүүлүгү", Л. М. Леоновдун "интеллектуалдуулугу" менен таасирленген [6, прокат. 190]. Көркөм чыгармачылык боюнча калемдештерине баа берүү жөндөмүн андан үйрөнсө болот.

Экинчи бөлүмдүн жыйынтыктары.

1. Кыргызстандын аймагында билингвизмдин пайда болушунан мурда тарыхый өбөлгөлөр, гармоникалык калыптанган объективдүү чындык болгон. Кыргыздар падышалык Россиянын курамына киргендиктен, ошону менен орус тили башкаруучу мамлекеттин тили катары кабыл алынган, андан кийин бул жагдайлар элдин билингвизмине же кош тилдүүлүгүнө алып келген.

2. Көркөм билингвизм ар дайым эки башка тил тутумунун милдеттүү, конкреттүү жана тыгыз байланышын жана өз ара пайдалуу таасирин, тиешелүүлүгүнө жараша жемиштүү өз ара аракеттенүүнү жана ар кандай өзгөчө маданияттарды камтыйт. Алардын борбору, кесилиш орду жана бул көркөм дүйнөлөрдүн биригишинин уникалдуу кубулушу-жазуучу-

билингванын чыгармачылыгы, эң мыктылардын бири XX кылымдын таанылган классиги Чыңгыз Айтматов.

3. Улуттук мүнөздөгү өзгөчөлүктү түшүнүүдө Айтматовдун көркөм кош тилдүүлүгү тилдердин жана маданияттардын элементтеринин эксплициттик (аныкталган, ачык айтылган) жана имплициттик (жашыруун жана жашыруун) айкалышынын деңгээлинде байкалат.

4. Улуттук мүнөздү толук масштабдуу көркөм көрсөтүү максатында жазуучу-билингв кыргыз тилин бир эле учурда дүйнөлүк деп таанылган, адабий чөйрөдө кыйла өнүккөн жана өнүккөн орус тилин колдонуу менен параллелдүү өнүктүрүүнү колдонот.

5. Ч.Айтматов-билингв жазуучу катары түркизмдерди жана алардын айкалыштарын өзүнүн поэтикасында улуттук мүнөздү чагылдыруучу курал катары колдонот, ал жазуучулук чеберчиликти өркүндөтүү процессине чыгармачылык менен мамиле кылат.

"Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын улуттук мүнөзүн билингвизм аркылуу чагылдыруу каражаттарын изилдөөнүн жыйынтыктары" атылышындагы үчүнчү главасы алты абзацтан турат. Кеп Чыңгыз Айтматовдун эки тилдүү чыгармачылыгынын мазмуну, мүнөзү, өзгөчөлүктөрү жөнүндө болууда.

"Чыңгыз Айтматов кыргыз көркөм адабиятында үлгүлүү жана өзгөчө билингв катары" деген **3.1** параграфта Чыңгыз Айтматов кыргыз сөз чебери жана жазуучу-билингв катары өзүнүн чыгармачылыгынын өнүгүшүнүн уникалдуу тарыхына ээ экендиги көрсөтүлөт. Ч.Айтматов: "Мен эки тилдүү жазуучумун. Эки маданияттын жазуучусу: орус жана кыргыз маданияттары. Бул үчүн мени ким жемелесе дагы, менин айылымдан болсун, орус станынын сынчысы болсун - баары бекер! Орус адабияты менен мен тыгыз байланыштамын!», - деп жазган

Билингв жазуучуда түркизмди, фольклорду улуттук мүнөздү билдирүү каражаты катары колдонууга чоң кызыгуусу бар. Ар бир чыгармада түркизмдердин болушуна көңүл бурулат. Алардын катышуусунун себебин аныктоо, Айтматовдун улуттук лексиканы колдонууга эмне түрткү болгонун көрсөтүү жана анын ишинде түркизмдерди колдонуу дайыма болуп турабы деген суроого жооп берүү зарыл. Орус тилинде жазган эки тилдүү жазуучу катары Айтматовдун чыгармачылыгына мүнөздүү чыгармалардын тексттерине түркизмдерди киргизүү ыкмаларынын жана ыкмаларынын жыйындысын аныктоо маанилүү.

3.2. "Эл жазуучусу Ч.Айтматовдун чыгармаларында түркизм аркылуу улуттук мүнөздүн чагылдырылышы" деп аталган параграф тандалган чыгармаларды конкреттүү талдоодо аларда табылган түркизмдердин саны аталганына көңүл бурат. Тексттердеги бөлүштүрүү көлөмү боюнча алар бирдей эмес. "Бетме - бет" - 78 сөз, "Жамиля" - 126 сөз, "Кызыл жоолук жалжалым" - 86 сөз, "Биринчи мугалим" - 88 сөз, "Саманчынын жолу" - 101 сөз, "Кош бол, Гүлсары!" - 265 сөз, "Ак кеме" - 206 сөз, "Ботогыз булак" - 35 сөз, "Кылым карытар бир күн" - 277 сөз,

Кыямат " - 294 сөз," Кассандра эн тамгасы " - 0 сөз," Тоолор кулаганда... ("түбөлүк колукту") - 523 жалпы сөздөр бар.

Албетте, түркизмдердин саны да ар башка, бирок, ал чыгарманын көлөмүнө жараша өзгөрбөйт. Мисалы, "Кыямат" романында көлөмү боюнча 59 тркизм, "Кылым карытар бир күн" – 54, "Ак кеме" - 38, "Биринчи мугалим" повестинде - 23, "Бетме - бет" - 63, Ал эми "Тоолор кулаганда ..." романында - 78 сөз бар.

Эсептөөдө кайталанбаган сөздөрдүн саны көрсөтүлөт, ошол эле учурда бардык чыгармаларда бир эле сөз бир нече жолу кайталанат. Демек, түркизмдердин жалпы саны кыйла көп.

Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында улуттук өзгөчөлүктү чагылдыруу үчүн жалпы түркизм сөздөрүн, б.а. түркизмдерди, фольклорду колдонооруна көңүл буруу керек. Кыргыз тили түрк тилдеринин тобуна киргендей эле, кыргыз тилинин колдонулган лексикасы да түркизм деп белгиленет. Бул жерде түркизм сөздөрүнүн этимологиясына көңүл бурулду. Жазуучунун чыгармаларында жалпы түрк сөздөрү келтирилген, кыргыз тилинин лексикасына тиешелүү көптөгөн сөздөр бар жана кыргыз тилинин лексикасына башка тектеш тилдерден келген сөздөр бар.

§ 3.3 Каармандардын образдуулугун жана окуяларды ачууда чыгармалардын контекстинде лексемалардын ролу, адабий каражаттардын маанилуулугун байытуудагы Ч.Айтматовдун чеберчилиги.

Ч.Айтматов озунун эки тилдуу чыгармачылыгында каармандардын образдарын жаратууда, окуяларды жогорку деңгээлде жеткире ачып беруудо адабий каражаттарды: фольклорду, мифтерди, уламыштарды, лексемаларды, түркизмдерди, кыргыз создорун пайдаланууда мыкты, озгочо жазуучулук чеберчиликте иштеген. Маселен “Кудай”, “Жараткан”, “Алла” деген лексеманы пайдаланууда, бул лексемалар менен каармандардын образын жаратууда, алардын ички дуйносун ачып беруудо, чыгармалардагы окуялардын бул тушунукторго кайрылуудагы себептерин ачууда ушул “Кудай”, “Жараткан”, “Алла” деген тушунуктордун чыгармадан чыгармага эволюциялык турдо осуп барышын байкайбыз. Аталган параграфта ушул тушунуктордун кандай окуяларда жана кайсыл учурларда каармандар тарабынан пайдаланылышы, алардын “Кудай”, “Жараткан” , ”Алла” тушунукторуно жеке мамилеси, ар бир каармандын рухунда, жан дуйносундо бул тушунуктордун болушу таасын чагылдырылган.

“Кылым карытар бир күн” чыгармасында Едигей менен Сабитжандын “Кудай”, “Жараткан” , ”Алла” тушунукторуна мамилеси терен ачылып берилген. Едигей кудай, жараткан деген адам, андан улам омур бою озун кудайдын, жараткандын алдында таза алып журот, ар намысын сактайт, адам жашоосундагы позитивдуу гана аракеттерди омур бою корот, дайыма жакшылык иштерди жасап, адамдарга жакшылык гана жасайт, каада – салтты сактайт. Досу Казангаптын керээзи менен анын соогун Ана – Бейитке коюнун камын корот. Казангаптын керээзин жан дили менен аткарат. Ана – Бейитке жете албай калса дагы досунун соогун каада – салт менен жерге

берет. Едигей кудай деп жашайт, кудай менен баарлашат, акыл, кенеш сурайт. Анын алдында куноолуу болууга жол бербейт, себеби ага чын дилинен, рухунан ишенет.

Ал эми Сабитжан кудайга ишенбейт. Каада – салтты аткарбайт, атасы Казангаптын соогу кайда калса дагы баары бир ага. Ал учун оз жыргалчылыгы, керт башынын кызыкчылыгы башкы орунда турат. Аны курчаган дуйнонун тынчтыгы, жалпы коом, эл, ар- намыс ага барксыз. Менден кийин жашоодо эмне калат деген ой Сабитжандын жан дуйносундо жок. Адамзаты жана анын келечеги аны ойлондурбайт.

Ч. Айтматовдун диссертацияда талдоого алынган чыгармаларындагы “Кудай”, “Жараткан”, “Алла” тушунукторунун эволюциялык осуп барышы каармандардын образдары аркылуу жетишээрлик деёнгээлде ачылып берилди.

§ 3.4. “Манкурт” лексемасы жана улуттук мунозду ачып беруудогу анын орду, Айтматовдун аны жаратуусунун себептери.

Ч.Айтматов оз чыгармачылыгында элдик оозеки чыгармаларга, фольклорго дайыма коп кайрылган. Ар бир чыгармасында бул адабий каражаттар, тюркизмдер келтирилген. Ал эми “манкурт” тушунугу жазуучу тарабынан жаралган табылга. Бул тушунукту жаратууга айтылуу “Манас” эпосу оболго болгонун жазуучу озу белгилеген. “Манас” эпосун окуган сон, ушул тушунукко конул бурганын озунун берген маектеринин биринде айткан.

Буткул дуйного ысымы белгилуу жазуучу – билингв Ч. Айтматов башка замандаштарынан мурун адамзатынын манкуртизмге кептелгенин тушунгон. Манкуртизм жалпы адамзатынын маселесине айланганын баарынан мурун баамдаган. Адамзаты оз онугуусундо кептелген бул манкуртизм маселеси улуу жазуучунун бул “манкурт” деген созду жаратышынын себеби болгон десек болот. Эми создуктордо жазылып баштаган автору Ч.Айтматов болгон бул “манкурт” деген соз улуу “Манас” эпосунун таасиринда жаралганын жазуучу белгилегени маалым.

Чыгармаларында улуттук мунозду чагылдырууда бул “манкурт” тушунугунун орду озгочо. Анын бир улгусу катары “Кылым карытар бир кун” чыгармасындагы Сабитжандын образын келтирсек болот. Аны откон тарых, келечек, коом, озунон башкалардын тагдыры, ал турсун оз атасынын тагдыры ойлондурбайт. Атасы Казангаптын керээзи, анын соогу кайда коюлаары, соок коюу адеби, баланын атасы – энеси алдындагы милдети, парзы ойлондурбайт. Чыгарманы окуган окурман бул образ менен таанышканда ички дуйносу эншерилип, Сабитжанга жийиркенчи пайда болот.

“Манкурт” созунун философиясы дагы мына ушунда. Манкуртизмден арылуу буткул дуйнодогу адамзатынын алдына коюлган кун тартибиндеги дайыма жашап келуучу суроо, талап. Ушул улуттук “манкурт” тушунугу улуттук тушунуктон глобалдык тушунукко айланды. Улуттуктун глобалдуулукка жетишуу - бул Айтматовдун эки тилдуулук чыгармачылыгындагы озгочолугу жана артыкчылыгы.

3.5-параграфта **"Роман түрүндөгү билингвалдык каражаттардын ролу жана орду"** "Кылым карытар бир күн" романында түркизмди киргизүү боюнча колдонулган линия уланып, өнүгүп жаткандыгы айтылган. Түркизм аз. Бардыгы-54. Алардын ичинен "айил", "аркан", "аргамак", "бичара", "джигит", "мулла", "боз үй" автордук колдонууда аз. "Манкурт – кул", "койчу - манкурт", "боранлы – буранный", "аргамак – скакун" котормолорунун унутулган сөздөрүнүн пайда болуу принциби сакталат.

Бирок, "Кылым карытар бир күн" романында Айтматов улуттук чөйрөдөн жана этникалык маданияттан да ашып түшөт. Романда сүрөттөлүштүн объектиси аалам - жер шары гана эмес, башка планета, Аалам - "Токой төшү" ("Лесная грудь), чагылыдырылган объектилери – жер шарында жашагандар жана башка планетанын келгиндери.

Ошентип, Чынгыз Айтматовдун орус тилинде жазылган чыгармалары биринчи кезекте баштапкы улуттук маданияттын өкүлдөрү үчүн түзүлгөн, бирок, алардын бардыгы бирдей адамдык баалуулукка ээ. Эки роман өзгөчө учурларды камтыйт, анда билингв жазуучусу улуттук чектен ашып кетет, бирок, ошол жерде улуттук чөйрө параллелдүү болот. Түркизмдер, фольклор чыгармаларда улуттук өзгөчөлүктү сактап турган элементтер катары, чыгармаларга киргизилген.

"Публицистикада улуттук мүнөздөгү өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү" деген алтынчы параграфта Айтматов билингв катары эки тилди тең мыкты билет: кыргыз жана орус тилдерин мыкты билет, өзү тандаган тематикага ылайык, өз каалоосу боюнча эки тилди пайдаланат., Бул макала же роман болобу, жомок болобу көз каранды эмес. Мисалы, "Учуп-конуу тилкесиндеги ойлор" деген макаласында (Фрунзедеги "Манас" жаңы аэропорту жөнүндө айтканы) ал мындай деп жазган: "... биз боз үйдөн чыгып, алыстан келген конокту: "Манас жерине кош келиңиздер!- деп тосуп алдык» (5, 1988). Бул жерде "боз үй" деген сөз кадимки лексикалык бирдик катары колдонулуп, турак жайды билдирет.

"Теңдештердин арасында бирдей" деген публицистикалык баяндамада: "...жана 19-20 – кылымдардагы көрүнүктүү акындардын чыгармачылыгы менен", "Бул силердин күнөөңөр, жердештер "деген макаласында:..коңшу тоолуу айыл", жана "Нан жөнүндө, адамдар жөнүндө, өз мекениң жөнүндө" деген макалада:" ...ак буудай жөнүндө ыр - ак буудай "(4-6) публицистикалык баяндамаларында ар бир окурманга кыргыз лексикасын же түркизмди түшүнүктүү кылып жазат жана ал сөздөрдүн маанисин контексттен жеңил түшүнүүгө болот.

К. Асаналиевдин ою боюнча, Айтматовдун каармандары эпикалык болуп саналат, "Жамиля" повести өзүнүн дүйнөлүк жана образдуу өзгөчөлүгү, кыргыз элинин тагдырын жана жеке инсандын тагдырын диалектикалык биримдикте чагылдыруу менен 50-жылдардын аягындагы кыргыз прозасын өнүктүрүүдө жаңы багытты ачты. Бул чындыгында кыргыз

эпосунун жаңы сапаттык деңгээлдеги кайра жаралуусу, кыргыз эпосунун жаңы доорунун башталышы болду " [18].

Үчүнчү бөлүм боюнча тыянактар.

1. Көпчүлүк түркизмдер тексттерге түздөн-түз киргизилет, автордун баяндоосу жок, бул стилистикалык ыкма контексттик деп аталат. Жазуучу орус тилдүү окурманга этникалык кубулуштарды (боз үй, түш, пиала) түшүндүрөт.

2. Орус тилдүү окурманга даректелген бардык б'ыт'н с'ызд'р, албетте, орус тилинде берилген. Тил - улуттар аралык байланыштын интенсивдүүлүгүнүн деңгээлин, тереңдигин көрсөткөн сезимтал барометр: Ч.Айтматовдун чыгармаларында биз белгилеген түркизмдер турмуш-тиричилик кырдаалдарын так сүрөттөөгө өбөлгө түзөт, регионалдык реалдуу кырдаалды чагылдыруу менен каармандардын сүйлөө өзгөчөлүгүн берет.

4. Айтматов жазуучу - билингв катары чыгармадан чыгармага чейин өзүнүн чеберчилигин өркүндөтүп келген. Ал өзүнүн чыгармачылыгында улуттук мүнөздү өткөрүп берүү куралы катары түркизмди, ольлорду, билингвизмди колдонуу жөндөмүн барган сайын байытты. Ошентип, к'рк'м сөз чебери катары жетишкендикке жетип, аны менен бүт дүйнөнү өзүнүн чыгармачылыгы аркылуу багындырды.

5. Ар бир калемгер адабий көркөм чыгарманы жаратуу менен белгилүү бир деңгээлде өзүнүн чыгармасын кайсыл тилде жазса ошол тилди байытат. Ошондой эле Айтматов да жалпы адамзаттык баалуулугу бар чыгармаларды орус тилинде жазуу менен орус тилин байытканы шексиз.

КОРУТУНДУ

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында улуттук мүнөздүн билингвизм аркылуу чагылдыруусуна байланышкан изилдөө төмөнкү тыянактарга алып келди. Аталган маселени чечүү үчүн биз Чыңгыз Айтматовдун орус тилинде жазылган чыгармаларынын тексттериндеги түркизм жана оозеки-тилдик каражаттарга анализ жүргүзүүнү зарыл деп эсептедик.

Бул изилдөө актуалдуу максатка – жазуучу Чыңгыз Айтматовдун көркөм билингвизм багытында кемчиликсиздикке жетишкен эки тилдүү жазуучу, билингв жазуучусу катары чыгармачылыгынын эволюциясын карап чыгууга арналган. Биз анын билингвизмге кантип келгендиги, анын билингв жазуучу болуусуна кандай тарыхый себептер өбөлгө түзгөндүгү, бир чыгарманын артынан бирин жаратып, чыгармачылык чеберчилигин өркүндөтүп, чыгармачылык менен оскону жөнүндө, анын чыгармаларында улуттук мүнөздү чагылдыруучу курал катары түркизмди пайдаланышы ж'н'нд' изилдөө жүргүздүк.

Биз белгилегендей, Айтматов өзүнүн этносунун жашоосу, маданияты менен байланышкан улуттук, ички, жүрөккө жакын нерселерди чагылдырып берүү керек болгондо гана билингвизмге кайрылат. Ал улуттук мүнөздүн феноменин эч нерсесин жоготпой, түшүрбөй, кастарлап, толугу менен берүү үчүн өзүнүн табигат берген өзгөчөлүгүн, бардык күчүн пайдалануу менен жана билингвизм каражаттары аркылуу жеткирүүгө аракет кылган. Бул -

көркөм сөз чебери, дүйнөгө белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматовдун феномени.

Жогоруда баяндалганды жалпылап, тьмьнк\ жыйынтыктар алынды:

1. Ч. Айтматов билингв – жазуучу болгондугуна байланыштуу билингвизмди изилдөөнүн актуалдуулугу, кош тилдүүлүктү изилдөөнүн жаңы ыкмалары анын филологиялык, социалдык, психологиялык, педагогикалык, философиялык жана башка илимдерден атайын изилдөө объектисин жана предметин түзөт.

2. Билингвизмдин өнүгүшүнүн тарыхый мыйзам ченемдүүлүгү, пайда болушу, калыптануу этаптары жана кош тилдүүлүктүн жайылуу мезгилдери адамзат коомундагы билингвизмдин көп тармактуу өнүгүү процессинде, алгачкы коомдук түзүлүштөн баштап, кул ээлыч\л\к, феодалдык, капиталисттик, социалисттик этаптар аркылуу, көп тилдүүлүктүн заманбап баскычына чейин чагылдырылган.

3. Билингвизмдин пайда болушунун себептери эки негизги түрдүн пайда болушунан келип чыгат – табигый (коомдун тарыхын өнүктүрүүдө) жана жасалма (адамдар атайын уюштурган жана башкарган) билингвизм. Билингвизмдин зарылдыгы адамзат коомунун өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү катары көрүнөт. Билингвизм көйгөйлөрүн чечүү конкреттүү социалдардагы түзүлгөн шарттарга жараша болот.

4. Окумуштуулар жемиштүү билингвизмдин үч негизги түрүн айырмалашат: координациялык, медиалдык, субординативдик. Экинчи тил тутумуна таандык сүйлөө чыгармалары координативдик билингвизм деп аталат. Этнография жана маданият таануу менен байланышкан кош тилдүүлүк, анын ичинде өлкөнүн таануу аспектиси медиал деп аталат, анткени элдик массанын кеңири катышуусу жүрүп жатат. Субординатикалык продуктивдүү билингвизм тил туура эмес өздөштүрүлгөндө, сүйлөө чыгармалары туура эмес деп эсептелген эки тилдүүлүк.

5. Жазуучулук билингвизм билингв жазуучуларынын чыгармачылыгын изилдөө мүмкүнчүлүктөрү, натыйжалары жана келечеги жөнүндө сүйлөшүүгө мүмкүндүк берет. Билингв жазуучулар тарабынан жогорку көркөм чыгармаларды жаратууда ийгиликтин факторлору объективдүү жана субъективдүү аспектилерге негизделет, алардын негизинде көркөм чыгармалардын айрым авторлорунун фигуралары турат.

6. Ар бир адамдын билингвистикалык жөндөмүн өркүндөтүүдө тилдик чөйрөнүн өзү, б.а. лингвистикалык чөйрө маанилүү ролду ойнойт. Билингв экинчи тилди каалаган деңгээлде, атүгүл эң жогорку деңгээлде да сүйлөй алат. Бирок, экинчи (адабий форма) тилди эң жогорку жана мыкты деңгээлде мыкты билген ар бир билингв адабий чыгармаларды жаратпашы мүмкүн. Көркөм чыгарманы жазуу үчүн кайсы жанр маанилүү эмес, билингвдин талантына жараша болот. Экинчи тилди мыкты билүү жана таланттын болушу – билингв жазуучулар тарабынан жогорку көркөм чыгармаларды жаратуунун негизги факторлору болун саналат.

7. Улуттук тилде чыгарма жаратуу үчүн бардык шарттар болгондуктан советтик адабиятта билингв жазуучулардын пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Ч.Айтматов мындай учурларда кантип жазуучу болуш керек деген суроого, эгер, ал баарлашуунун эки тилин тең мыкты билсе, эң туура жол – бул "эки тилди билүүнүн айкалышы" деп жооп берген. Классик, заманбап жазуучу Чыңгыз Айтматов дал ушул жолду өзү тандаган.

Айтматов өзүнүн эне тили катары кыргыз тилин жана орус тилин экинчи тил катары мыкты билген автор катары эки тилдин лексикасын өтө чебер, аяр, так колдонот, сөздүн чебери болуп, сөз байлыгын адамдын жан дүйнөсүнүн тереңдигине жараша колдонот. Эки тилдин: орус жана кыргыз тилдеринин музыкасынын бардык кооздугун жана байлыгын пайдаланган: кыргыз жериндеги жашоо - турмуш камтылган анын бардык чыгармалары чеберчилик менен улуттук мүнөздү чагылдырган.

Анткени ал өзүнүн чыгармаларында кыргыз айылдарындагы, кыргыз жерлериндеги окуяларды жана жашоону жалпы адамзаттык баалуулуктар деңгээлинде чагылдырган. Образдарды ачып, жакшылык менен жамандыктын күрөшүн, түбөлүк жана көз ирмемдик маселелерди көрсөтүп, адамдардын жашоолору аркылуу жер бетиндеги адамзаттын жөнөкөй эмес тагдырын сөз менен сүрөттөйт. Бул анын сөз чебери, билингв жазуучу катары жогорку автордук чеберчилигин айгинелейт.

Бул жерде автор көркөм чыгарма жаратып, көңүл чордонуна күйүп турган, түбөлүктүү, актуалдуу жалпы адамзаттык көйгөйлөрдү ар дайым улуттук мүнөздүн маанилүүлүгүн, улуттук касиетин, элдин жан дүйнөсүнүн кооздугун жана байлыгын, алардын каада-салтын, аларга калтырылган бул дүйнөнүн баалуулугу, алардын ата-бабалары жөнүндө унутпай тургандыгы жөнүндө терең ой пайда кылат. Бул көркөм багыт анын бардык чыгармаларында камтылган жана бул анын китептеринин ар бир окурманы үчүн сезилет. Жазуучу ар дайым чыгармаларында түркизмдерди, фольклорду, мифтерди ойду билдирүүнүн куралы катары пайдаланып, образдардын сүрөттөлүшүн, каармандардын, жерлердин сүрөттөлүшүн таасын ачып берет.

Автор түркизмдерди, фольклорду, аңгемелерди өз чыгармаларына келтирип, дүйнө таанымды, окурмандын билимин байытат. Ал элди, замандаштарды тилди байытуунун демилгечиси, ортомчусу болуп калат. Анын чыгармаларын окуган ар бир адам түркизмге, фольклорго туш болот. Муну менен кыргыз лексикасы, терминдери, сөздөрү менен таанышат. Айтматов түркизмдерди, кыргыз улуттук элдик оозеки чыгармаларын пайдаланып, окурманды жаңы көрүнүш менен тааныштырат. Окурман башка көрүнүш, башка тилдик каражаттар менен таанышат.

Жазуучу-билингвдин талдоо үчүн тандалган бардык чыгармаларын карап чыгып, Айтматов керектүү көркөм өнөргө, образдуулукка жетүү үчүн колдонгон ыкмалардын жыйындысы аныкталды. Бул жазуучу орус текстинде түркизмдерди абдан тыкан жана этият пайдаланганын айтыш керек. Ал чыгармадан чыгармага чейин улуттук лексиканы колдонуу ыкмасын өркүндөтүп келген. Айтматовдун көркөм ой жүгүртүү, жазуу, образдарды жаратуу стили, тилдин экспрессивдүүлүгү жана образдуулугу дал ушул

жазуучу-билингв болгондугуна байланштуу болгон. Айтматовдун чыгармаларынын тили, образдуулугу түркизм, кыргыз фольклору менен байланыштуу. Айтматовдун түркизмди, кыргыз фольклорун, киргизүү ыкмасы кандай?

Мындай ыкмалардын диапозону тымк\дй:

1. Негизинен орус сөздүгүндө жазылган же кыскача сзд\кто жазылбаган, бирок, орус лексикасында бар түркизмдерди киргизүү. Мисалы, "аркан", "арык", "бешмет", "джигит", "дехканин", "кымыз", "мулла", "боз үй", "дувал", "айыл", "тебетей", "Кетмен", "торба", "курган", "аксакалдар", "чабан" ж. б.

2. Орус-кыргыз курамынын түп нускасын бириктирүү жана которуу же мааниси боюнча жакын "татаал сөздөрдү" тандоо жолу менен түзүлөт. Мисалы, «барабаны – добулбасы» (особый вид музыкальных инструментов), «Белый пароход»), «бедняк – джатак» («Первый учитель»), «ночь – тун», «конопля – анаша» («Плаха»), «манкурт – раб», «аргамак – скакун» («Буранный полустанок).

3. Шилтемелерде которулган сөздөрдү кошуу. Мисалы, "мираб – сугат тутумун билген адам ("Биринчи мугалим"), "суук "(холодно, "Бетме-бет")," така "(подкова, "Ак кеме")," тамам "(конец, "Кылым карыткан бир кун")," жур "(пошли, "Плаха").

4. Котормосуз, бирок, контекстен түшүнүктүү сөздөрдү кошуу:

"-. Включение слов без перевода, но понимаемых из контекста:

«- Здравствуйте, аксакал. Здравствуйте, байбиче. Приезжие здоровались с дедом Момуном и бабкой» (Ак кеме).

Кыргыз сөздөрүнүн (түркизмдердин, фольклордун) көркөм милдети – улуттук өзгөчөлүктү сактоо, улуттук колоритти (жашоо образын, ой жүгүртүүсүнүн түзүлүшүн ж.б.) түзүү жана бул өзгөчөлүктү окурмандарга жеткируу.

Демек, Айтматов чыгармаларды жаратуу процессинде өзүнүн ыкмасын жана стилин иштеп чыгат деп бекем айтууга болот. Бул анын чыгрма жаратууларынын өзгөчөлүгү. Айтматов өз чыгармаларында түркизмди, кыргыз фольклорун колдонууда эки тилдуу жазуучу катары жогорку чеберчиликтин улгусун корсотту. Эки тилдуу чыгармачылыгында түркизмди, фольклорду пайдаланбай коюуга болбойт, эгерде, пайдаланбай калса анын бардык чыгармалары, озунун улуттук баалуулугун жоготот, анткени улуттук турмуш, окуя тууралуу айтууда, этникалык өзгөчөлүктөрдү созсуз келтируу зарыл. Мисалы, бардык чыгармаларда улуттук кайрылуу бар: "Исмаил аке", "Сейде джене "(Бетме-бет)", " Здравствуйте, аксакал. Здравствуйте, байбиче" ("Ак кеме").

Бардык бул учурларда көрүнүп турат - орус тилинде улуттук сөздүн эквиваленти бар болгон учурда дагы, алардын орусча варианты пайдаланылбайт. Айтматовдун түркизмге, кыргыз фольклоруна кайрылуусу белгилүү бир максатка – адамдарды жана окуяларды баяндоонун улуттук өзгөчөлүгүн сактоого жана көрсөтүүгө, орус жана башка окурмандарын кыргыз элинин жашоосу, үрп-адаттары менен тааныштырууга байланышкан.

Түркизмдер каармандарын улуттук образын, сырткы көрүнүшүн жана ички көрүнүшүн чагылдыруу үчүн керектүү каражат катары иштешет, чыгармада улуттук озгочолукту, мунозду жеткирүү үчүн керек. Демек, лексиканы тандоо жана аны колдонуу өзгөчөлүктөрү бар.

Айтматовдун жазуучу-биллингв катары чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн өсүшүн баса белгилөө керек. Чыгармадан чыгармага чейин, бул изилдөө үчүн тандалган чыгармаларды талдоо менен, түркизмди кошуу чеберчилиги, ошондой эле чет тилдүү лексика менен иштөө өсүп жатат. Бул изилдөөнүн жаңылыгы.

Төмонкулорду белгилөө зарыл:

1. Кыргызстандын аймагында билингвизмдин пайда болушунан мурда тарыхый өбөлгөлөр, гармоникалык калыптанган объективдүү чындык болгон. Кыргыздар падышалык Россиянын курамына киргендиктен, ошону менен орус тили башкаруучу мамлекеттин тили катары кабыл алынган, андан кийин бул жагдайлар элдин билингвизмине же кош тилдүүлүгүнө алып келген.

2. Көркөм билингвизм ар дайым эки башка тил тутумунун милдеттүү, конкреттүү жана тыгыз байланышын жана өз ара пайдалуу таасирин, тиешелүүлүгүнө жараша жемиштүү өз ара аракеттенүүнү жана ар кандай өзгөчө маданияттарды камтыйт. Алардын борбору, кесилиш орду жана бул көркөм дүйнөлөрдүн биригишинин уникалдуу кубулушу - жазуучу-билингвизмдин чыгармачылыгы, эң мыктылардын бири ХХ кылымдын таанылган классиги - Чыңгыз Айтматов.

Третья глава диссертации посвящена «Результатам исследования средств отражения национального характера персонажей в произведениях Ч. Айтматова через билингвизм». Для сохранения и выражения национального своеобразия (в изображении быта, образа жизни, природы, особенности мышления и т. д.) включаются тюркизмы, фольклор, мифы, притчи.

В произведениях русскоязычной прозы Айтматова исследуются кризисные душевные состояния героев, предшествующие и способствующие рождению в человеке нового, будь то формирующаяся или уже сформировавшаяся личность. Его, как художника, исследователя человеческой души, интересует главным образом, сам процесс духовного обновления, а также обогащения, нежели его результат. Потому он подробно останавливается на каждом этапе переживаний и показывает следствие этого состояния. Анализ именно таких состояний Айтматов сделал основным принципом создания характеров. Айтматов – психолог самобытного и сложного стиля.

Таким образом, хотя произведение и написано на русском языке, особенности национальной психологии сохраняются. Художественная особенность айтматовских произведений заключается именно в передаче и сохранении национального, независимо от того включены ли тюркизмы, фольклор как художественные средства или не включены. Если включены тюркизмы, фольклор то они органически входят в ткань художественного произведения (с переводом в сносках и без

перевода). Каждое слово тюркоязычной лексики имеет свое место в произведении, пусть даже с переводом в сноске.

Замена тюркизмов русским словом - эквивалентом нарушает художественность и стиль произведений Айтматова. Можно думать, что он вынужден обращаться к тюркизмам, когда отсутствует нужный эквивалент национального понятия или явления в создании русского текста, но это не так. Айтматов включает тюркизмы, если даже есть русский эквивалент национального слова, т. к. главное для него – создать произведение на русском языке, и в то же время сохранить национальный колорит.

Произведения Чингиза Айтматова, написанные на русском языке, в первую очередь созданы для носителей исходной национальной культуры, но все они имеют к тому же общечеловеческую ценность. Исключения составляют два последние романа, где писатель-билингв выходит за пределы национального, но и там параллельно присутствует национальная среда. Тюркизмы, как элементы, сохраняющие национальное своеобразие в произведениях в большем или меньшем количестве своеобразно включены в текст обоих романов.

Таким образом, Айтматов в своем творчестве как писатель-билингв органически сочетает знание обоих языков – русского и киргизского. Тюркизмы, фольклор, мифы в основном нужны для передачи национальной черты и этнического своеобразия. Вхождения тюркизмов, фольклора подчинены тематике, они присутствуют только в изображении национальной среды (в создании национального образа, описании местной природы, образа жизни, в описании быта, пейзажа, особенности мышления и т. д.).

Итак, талантливый художник, писатель-билингв Чингиз Айтматов создал множество произведений высшей степени художественности на русском языке, где включены тюркизм, фольклор. Следует ли говорить о том – обогащает Айтматов русский язык своим творчеством, войдут ли слова (тюркизмы) айтматовских произведений в состав русской лексики?

О том, что тюркизмы войдут в состав русской лексики сказать трудно. Скорее всего, они останутся как элементы, присущие языку произведений Айтматова. А то, что обогащают – это верно. Потому что каждый художник, создавая литературное художественное произведение, в определенной мере обогащает именно тот язык, на котором создает свое творение. Также и Айтматов, несомненно, обогатил по-своему русский язык, написав произведения, имеющие общечеловеческую ценность.

Тем самым Чингиз Айтматов творя на основе киргизско-русского билингвизма, создал художественные произведения мирового значения, в которых рассматриваются общечеловеческие проблемы. И через призму билингвизма в своих гениальных произведениях сохранил ту самую национальную, сокровенную, неповторимую ценность, которая

остаётся вечно. Посредством билингвизма, сочетая богатства двух языков, он достиг вершину художественного билингвизма, отражая национальный характер с помощью кыргызской лексики, т. е. тюркизмов. Изучение текст романа «Тавро Кассандры» Чингиза Айтматова показало отсутствие в нем экзотизмов, тюркизмов, там нет ни единого слова из кыргызской лексики. И это понятно, так как употребление отмеченных средств художественной выразительности, в нашем случае, тюркизмов связано с необходимостью воссоздания национальной картины мира. Нами отмечено: только тогда Айтматов прибегает к билингвизму, когда нужно передать национальное, сокровенное, близкое к сердцу, того, что связано с жизнью, бытом, культурой своего этноса. И он стремится щепетильно, осторожно, стараясь ничего не потерять, дать целиком, всей мощью своего природного дара и с помощью билингвизма передать то, что называем национальным характером. В этом феномен Чингиза Айтматова.

По третьей главе можно сделать следующие выводы

1. Большинство тюркизмов вводится в тексты напрямую, без комментария автора, этот стилистический прием называется контекстуальным. Писатель поясняет русскоязычному читателю этнические явления (юрта, кошма, пиала).

2. Адресованные русскоязычному читателю, все заимствования, естественно, переданы по-русски. Язык – чуткий барометр, указывающий на степень интенсивности, глубину межнационального общения: тюркизмы, отмеченные нами в произведениях Ч. Айтматова, способствуют достоверному описанию бытовых ситуаций, передают специфику речи героев, отражая региональные реальные ситуации.

3. Айтматов как писатель-билингв от произведения к произведению совершенствовал свое мастерство. Все больше обогащал он свое умение пользоваться тюркизмами, как инструмент передачи национального характера в своем творчестве. Тем самым достиг совершенства как мастер слова, этим самым покорил через свое творчество весь мир.

4. Каждый художник, создавая литературное художественное произведение, в определенной мере обогащает именно тот язык, на котором создает свое творение. Также и Айтматов, несомненно, обогатил по-своему русский язык, написав произведения, имеющие общечеловеческую ценность.

5. Ч. Айтматов в своих произведениях посредством билингвизма отражает национальное с общечеловеческими проблемами. Через судьбы национальных героев, их душевных взлетов, их трудностей и побед в своей жизни писатель ставит перед читателями проблемы мирового характера. И в этих целях он использует тюркизмы, кыргызские национальные мифы, сказания, легенды, притчи, сказки, мифологию, быль и т. д.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий жыйынтыктар кыргыз көркөм чыгармачылыгында, анын ичинде Чыёгыз Айтматовдун чыгармаларында билингвизмди кайра жаратууга, андан ары өнүктүрүүгө жана изилдөөнү бекемдөөгө олуттуу салым, колдоо жана түрткү болушу мүмкүн. Келечекте кыргыз жазуучуларынын бардык билингвалдык чыгармаларын, чыгармачыл идеялардын өнүгүшүнүн мисалы катары кароого болот, ал эми кыргыз адабият таануу жаатындагы эки пландык, диапарадигмалык изилдөөлөрдү көптөгөн маанилүү жана кызыктуу темалар боюнча жүргүзүүгө болот. Кыргыз көркөм чыгармачылыгында ар кандай идеялык - тематикалык мотивдерди аныктоого болот. Ушул жана башка ушул сыяктуу бир катар эмгектер кыргыз адабиятынын спектрин кеңейтүүгө, анын масштабын көбөйтүүгө, сөз өнөрүн изилдөөнүн жаңы багыттарында анын бутактарын өнүктүрүүгө түрткү берет. Ошентип, орус тилиндеги кыргыз адабиятынын чыгармачыл үлгүлөрүн мындан ары изилдөө төмөнкү темалар боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн:

1. Ар кандай мектептердин чыгармачылык багыттарын жана көркөм багыттарын калыптандыруу жана өнүктүрүү, Кыргыз адабиятын изилдөө.

2. Орус тилдүү дискурста ар кандай көркөм мотивдердин мүнөзү.

3. Кыргыз жазуучуларынын жана акындарынын чыгармаларында орус жана башка дүйнөлүк тилдерге котормолорунда идеялык - тематикалык маселелердин болушу.

4. Кыргыз акындарынын, прозачылардын жана драматургдардын көркөм чыгармаларын орус тилине которуу.

5. Орус тилинде кыргыз көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылыгындагы ар кандай чыгармачыл темалардын, проблемалардын, идеялардын, пафостордун жана мотивдердин презентациясы.

6. Кыргыз адабиятынын баяндоочу, сүрөттөөчү жана башка жанрларындагы орус тилдүү чыгармачылык.

7. Чыёгыз Айтматовдун жана кыргыз көркөм сөз чеберлеринин дүйнө тилдериндеги көп тилдүү чыгармачылыгынын өзгөчөлүктөрү.

Зарыл болгон учурда эки тилдүү кыргыз адабиятын изилдөө темасы кошумча байытылып жана кеңейтилиши мүмкүн. Кыргыз адабиятынын прозалык, поэтикалык жана драматургиялык жанрлары жаатындагы изилдөөлөрдү өнүктүрүү эки тилдүү көркөм адабият жөнүндө ата мекендик илимдин алкагын кеңейтет.

Ошентип, диссертациянын жыйынтыктарынын практикалык мааниси анын негизги жоболору кыргыз адабиятынын эки тилдүү жайылтылышын андан ары терең изилдөө процессинде колдонулушу менен шартталган. Изилдөө темасы илимпоздорду жана коомчулукту кызыктырат. Көркөм адабият жана сөз искусствосунун маданияты саясаты бүгүнкү күндө объективдүү, илимий жактан негизделген, узак мөөнөттүү жоболорго муктаж. Бул жагынан алганда, каралып жаткан маселенин практикалык мааниси чоң.

Диссертациялык изилдөөлөрдүн мазмуну төмөнкү жарык көргөн материалдарда чагылдырылган:

1. “Graphic Organizers as Effective Methods in Teaching Classroom English”. Open Journal of Modern Linguistics. -2020.10, - с. 459-467

<https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=103282>

2. **Кидиралиева Н. М.** Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма. [Текст] / Н. М. Кидиралиева // «Вестник Ошского государственного университета». ISSN 1694-7452. – Ош: ИЦ «Билим – ОшГУ». – 2015. - №4 - С.68-75.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=28297021>

3. **Кидиралиева Н. М.** Национальный характер в прозе Ч. Айтматова // Электронное периодическое издание «Экономика и социум». [Текст] / Н. М. Кидиралиева // - 2016. - №12 (31). - с. 1356-1359, ISSN 2225-1545.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=28806858>

4. **Кидиралиева Н. М.** Изображение национального мира Ч. Айтматовым-билингвом. [Текст] / Н. М. Кидиралиева // Электронное периодическое издание «Экономика и социум». - 2017. - №1 (32) . - с. 492-495. - ISSN 2225-1545.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=29011496>

5. **Кидиралиева Н. М.** Историография билингвизма как научной проблемы. [Текст] / Н. М. Кидиралиева // «Теория и практика современной науки. Сб.ст. в 2ч, - Пенза: Межд.научно-практ.конф. «Наука и просвещение» - 2020. 172. - с. 538-542.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=28422336>

6. **Кидиралиева Н. М.** Историческая обоснованность изучения иностранных языков в Киргизской Республике в условиях билингвизма. [Текст] / Н. М. Кидиралиева // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. - Научный электронный альманах. -2021. - №1(25).– с. 8-11. ISSN 2312-0460. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46426515>

7. **Кидиралиева Н. М.** Тюркоязычная лексика в произведениях Чингиза Айтматова. [Текст] / Н. М. Кидиралиева // Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. Интернет-журнал. - НП «Академияэкспертизы», - 2021. - №1 (38). - с. 23-26. - ISSN 2409-7179.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=46422370>

8. **Кидиралиева Н. М.** Graphic Organizers as Effective Methods in Teaching Classroom English [Текст] / Н. М. Кидиралиева // Open Journal of Modern Linguistics, - 2020, 10, -с. 459-467.

<https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=103282>

9. **Кидиралиева Н. М.** Билингвизм (двуязычие) как естественная закономерность в сфере коммуникаций.[Текст] / Н. М. Кидиралиева // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. - Научный электронный альманах. - 2022. - №1(29).– с. 32-35. ISSN 2312-0460.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=46426518>.

10. **Кидиралиева Н. М.** Чингиз Айтматов как видный билингвист в кыргызской художественной литературе.[Текст] / Н. М. Кидиралиева // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. - Научный электронный альманах. - 2022. - №1(29). – с. 25-27. ISSN 2312-0460.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=46426519>

11. **Кидиралиева Н. М.** История развития билингвизма (двуязычия) в духовно-культурной жизни человечества.[Текст] / Н. М. Кидиралиева // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. - Научный электронный альманах. - 2022. - №1(29). – с. 28-31. ISSN 2312-0460.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=464265157>

12. Совершенствование писательского мастерства писателя-билингвиста Чингиза Айтматова [Текст] / Н. М. Кидиралиева // Духовная ситуация времени. Россия XXI век. Электронный научно-теоретический гуманитарный журнал, -2022. -№1(27). -с.25-28 (РИНЦ)

<https://elibrary.ru/item.asp?id=49129426>

13. Чингиз Айтматов как видный писатель-билингвист в кыргызской художественной литературе [Текст] / Н. М. Кидиралиева // Духовная ситуация времени. Россия XXI век. Электронный научно-теоретический гуманитарный журнал, №1(27). – С. 29-31. 15. Научные подходы к дефиниции “БИЛИНГВИЗМ”. Международный научно - исследовательский журнал International research journal www.research-journal.org ▪ 2022. № 7 (121) ▪ с.166-168, Часть 1 ▪ Июль DOI <https://doi.org/10.23670/IRJ.2022.121.7.027> <http://research-journal.orghttp://vk.com/public43173774>.

<https://www.facebook.com/mnij.science>

14. Тюркизмы — основа передачи национального характера в произведениях Чингиза Айтматова. Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. (РИНЦ) -2022. - № 2 (44). - с.43-47

<https://elibrary.ru/item.asp?id=49089909>

15. История развития билингвизма в духовно-культурной жизни человечества. Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. (РИНЦ) -2022. -№ 2 (44) -с.39-42

<https://elibrary.ru/item.asp?id=49142502>

16. Исторические предпосылки становления и развития сценического искусства в Кыргызстане. Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. (РИНЦ) -2022. -№ 3 (45). -с.59-63

<https://elibrary.ru/item.asp?id=49142503>

17. «Феномен Чингиза Айтматова как писателя-билингва» “Роль и значение цифровой жизни социальных наук в воспитании гармонично развитого поколения: актуальные проблемы и перспективы”. –Анд.МИ. -2021. №1(39). – с.537-542

<https://elibrary.ru/item.asp?id=46422372>

Кидиралиева Нургуль Мэлисовнанын “Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында билингвизм аркылуу улуттук мүнөздү чагылдыруу” темасында 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: билингвизм, каарман, эки тилдүүлүк, кыргыз тили, адабият, улуттук мүнөз, персонаж, орус тили, чыгармачылык, этнос, тил.

Изилдөөнүн объектиси: орус тилинде чыгармаларды жараткан, жазуучунун өздүк аң-сезиминде улуттук, кыргыздын дүйнө таанымын, спецификалык маданиятын жана этникалык өзгөчөлүктөрүн сактап кала алган Чынгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы.

Изилдөөнүн предмети: кош тилдүү жазуучунун орус тилдүү чыгармасында улуттук мүнөздү, анын ичинде түркизмдерди, алардын функционалдык ролун көрсөтүү каражаттары.

Изилдөөнүн максаты: кыргыздын кош тилдүү жазуучусу Ч.Айтматовдун орус тилиндеги чыгармачылыгындагы улуттук мүнөздү чагылдырган чыгармаларды жаратуу жолдорун аныктоо.

Изилдөө методдору: Диссертациянын темасын ачууда изилдөөнүн болгон адабияттынанализи жана синтези, салыштырма, статистикалык эсептеме, жалпылоо жана баалоо методдору колдонулду.

Алынган жыйынтыктардын жаңычылдыгы: Кош тилдүүлүктүн башка каражаттары менен катар түркизмдерди изилдөө Чынгыз Айтматовдун кош тилдүү жазуучу катары чыгармаларынын тилинин өзгөчөлүгүн ачууга жардам берет.

Колдонуу боюнча сунуштар: иштин материалдары кыргыз адабияты боюнча илимий изилдөөлөрдө, кыргыз адабияты боюнча окуу китептерин, окуу куралдарын жана окуу куралдарын иштеп чыгууда колдонулат.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн натыйжалары жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын окутууда, кыргыз адабияты, орус тил искусствосу боюнча курстарда колдонулат.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Кидиралиевой Нургуль Мэлисовны на тему “Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература.

Ключевые слова: билингвизм, герой, двуязычие, кыргызский язык, литература, национальный характер, персонаж, русский язык, творчество, этнос, язык.

Объект исследования: художественное творчество Чингиза Айтматова, создавшего произведения на русском языке, сумевшего сохранить

национальное, кыргызское видение картины мира, специфичную культуру и этнические особенности в авторском самосознании.

Предмет исследования: средства показа национального характера, в том числе тюркизмы, и их функциональная роль в русскоязычном творчестве писателя-билингва.

Цель исследования: выявить способы создания произведений, выражающих национальный характер в творчестве кыргызского писателя-билингва Ч. Айтматова на русском языке.

Методы исследования: Для раскрытия темы диссертации были использованы методы анализа и синтеза существующей литературы, сравнительный, статистического подсчета, обобщения и оценки.

Новизна результатов: Изучение тюркизмов наряду с другими средствами двуязычия помогает раскрыть специфические особенности языка произведений Чингиза Айтматова как писателя-билингва.

Рекомендации к использованию: материалы работы используются в научных исследованиях по кыргызской литературе, при разработке учебных пособий, методических пособий и пособий по кыргызской литературе.

Область применения: результаты исследования используются в преподавании кыргызской литературе в высшей школе, курсах по кыргызской литературе, русскоязычному художественному творчеству.

RESUME

Kidiraliyeva Nurgul Malisovna on the topic “Reflection of the national character in the works of Chingiz Aitmatov through bilingualism” for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature.

Key words: bilingualism, hero, bilingualism, Kyrgyz language, literature, national character, character, Russian language, creativity, ethnos, language.

Object of study: the artistic work of Chingiz Aitmatov, who created works in Russian, who managed to preserve the national, Kyrgyz vision of the worldview, specific culture and ethnic characteristics in the author's self-consciousness.

Subject of study: means of showing the national character, including Turkisms, and their functional role in the Russian-language work of a bilingual writer.

The purpose of the study: to identify ways to create works that express the national character in the work of the Kyrgyz bilingual writer Ch. Aitmatov in Russian.

Research methods: To disclose the topic of the dissertation, methods of analysis and synthesis of existing literature, comparative, statistical calculation, generalization and evaluation were used.

The novelty of the results: The study of Turkisms, along with other means of bilingualism, helps to reveal the specific features of the language of the works of Chingiz Aitmatov as a bilingual writer.

Recommendations for use: the materials of the work are used in scientific research on Kyrgyz literature, in the development of textbooks, teaching aids and manuals on Kyrgyz literature.

Scope: the results of the study are used in teaching Kyrgyz literature in higher education, courses on Kyrgyz literature, Russian-language art.